

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ

ਭਾਗ-2

(ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ)

(ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ)

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ

© ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਐਡੀਸ਼ਨ : 2018 ..... 1,48,677 ਕਾਪੀਆਂ

All rights, including those of translation, reproduction
and annotation etc., are reserved by the
Punjab Government.

ਇਤਿਹਾਸ

ਸੰਪਾਦਕ	: ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਇਤਿਹਾਸ)
ਲੇਖਕ	: ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ 'ਮੀਤ'
ਸੋਧਕ	: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ
ਕੋਆਰਡੀਨੋਟਰ	: ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਡਾ. ਜਾਰੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਪੰਜਾਬੀ) ਸੌਮਾ ਚਾਵਲਾ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਇਤਿਹਾਸ)

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਲੇਖਕ	: ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੁਖੀ
ਸੋਧਕ	: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਡਾਟੀਆ
ਕੋਆਰਡੀਨੋਟਰ	: ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ (ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ)

ਚੇਤਾਵਨੀ

1. ਕੋਈ ਵੀ ਏਜੰਸੀ-ਹੈਲਡਰ ਵਾਪ੍ਯ ਪੈਸੇ ਵਸੂਲਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਲਦ-ਸਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (ਏਜੰਸੀ-ਹੈਲਡਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮੱਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੰ. 7 ਅਨੁਸਾਰ)
2. ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਛਪਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਜਾਅਲੀ/ਨਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ (ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ) ਦੀ ਛਾਪਾਈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਟਾਕ ਕਰਨਾ, ਜਮ੍ਹਾਂ-ਖੋਗੀ ਜਾਂ ਵਿਕਰੀ ਆਇ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਫੈਜ਼ਦਾਰੀ ਸੁਰਮ ਹੈ।
(ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਬੋਰਡ ਦੇ 'ਵਾਟਰ ਮਾਰਕ' ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਪਰ ਹੀ ਛਪਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁੱਲ : ₹ 63.00

ਸਕੱਤਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ਫੇਜ਼-8, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ-160062
ਚਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੈਸ, ਹੋਲੀਫੇਸ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾ. ਲਿ., ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀ ਗਈ।

ਮੁੱਖ ਬੰਧ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਨਿਰੰਤਰ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਧਾਰਿਤ ਨਵੀਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1986 ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ 10+ 2+3 ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਨੇਵੀਂ/ਦਸਵੀਂ ਸ੍ਰੀਨੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਮਾਨਤਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ।

1997 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਨ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉੱਪ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ) ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਉੱਪ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ ਪ੍ਰੈਸਕਟ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਭਾਗ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹਿਰ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਕੰਵਲਜੀਤ ਕੌਰ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜਗਬੀਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੋਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਦੇ ਚਿੱਤਰ/ਨਕਸ਼ੇ ਆਰਟਿਸਟ ਸ੍ਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅੰਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨਮ ਲਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗੇਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਸੁਝਾਅ ਬੋਰਡ ਦੁਆਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਚੇਅਰਮੈਨ
ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ (ਦਸਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ)

ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ—ਭਾਗ-2

ਇਤਿਹਾਸ

ਭਾਗ—੯

ਕੁਲ ਅੰਕ : 30

- ਇਕਾਈ 1 ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੁਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਾਵਾਨ।
- ਇਕਾਈ 2 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ।
- ਇਕਾਈ 3 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ।
- ਇਕਾਈ 4 ਗਰ ਅੰਗਰਾਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗਰੂਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ।
- ਇਕਾਈ 5 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਾਵਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ।
- ਇਕਾਈ 6 ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ।
- ਇਕਾਈ 7 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ : ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ।
- ਇਕਾਈ 8 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਥਾ।
- ਇਕਾਈ 9 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ।
- ਨਕਸੇ ਸਬੰਧੀ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ :
1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ।
  2. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੜਾਈਆਂ।
  3. ਪੰਜਾਬ (1947 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ :—
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਕੀਰਤਪੁਰ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਚਮਕੌਰ
ਸਾਹਿਬ, ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਮੁਕਤਸਰ, ਪਾਊਂਟਾ ਸਾਹਿਬ, ਸਰਹਿਦ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੇ, ਤਖਤੂਪਰਾ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ
ਕਪੂਰਥਲਾ।
  4. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ।
  5. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਯੁੱਧ।

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਭਾਗ-ਸ

ਕੁਲ ਅੰਕ : 20

- ਇਕਾਈ : I ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ
- ਇਕਾਈ : II ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ
- ਇਕਾਈ : III ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਰੂਪ
- ਇਕਾਈ : IV ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਂਤੀ
- ਇਕਾਈ : I ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ
- (ਉ) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ।
  - (ਅ) ਸੰਸਦ-ਬਣਤਰ, ਕੰਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ।
  - (ਇ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ—ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਚੋਣ, ਸਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ, ਉਪਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਟ, ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਟ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ।

- (ਸ) ਸਰਵ-ਊੰਚ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ-ਬਣਤਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ।
 (ਹ) ਸੇਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ (ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ), ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ।

ਇਕਾਈ : II ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ

- (ਉ) ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ—ਬਣਤਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ।
 (ਅ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ—ਰਾਜਪਾਲ, ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸਟ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ,
 (ਇ) ਊੰਚ-ਅਦਾਲਤ—ਬਣਤਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ।
 (ਸ) ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ।

ਇਕਾਈ : III ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਰੂਪ

- (ਉ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਲੋੜੀਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ।
 (ਅ) ਚੱਣਾ ਅਤੇ ਚੱਣ-ਵਿਧੀ।
 (ਗ) ਲੋਕ-ਮੱਤ。
 (ਸ) ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਲ : ਕਾਂਗਰਸ, ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ., ਜਨਤਾ ਦਲ, ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ/ਸੀ. ਪੀ. ਐਮ. ਸ਼੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ।
 (ਹ) ਵਿਰਾਸੀ ਦਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ।

ਇਕਾਈ : IV ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ

- (ਉ) ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਗੁੱਟਨਿਰਲੇਪਤਾ
 (ਅ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਗੁਆਂਛੀ ਦੇਸ਼ ਚੀਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ।
 (ਇ) ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ।

ਵਿਸ਼ਾ-ਸੂਚੀ

ਪਾਠ ਨੰ	ਵਿਸ਼ਾ	ਪੰਨਾ
	ਇਤਿਹਾਸ	
1.	ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ	1
2.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ	8
3.	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ	18
4.	ਗੁਰੂ ਅੰਗਰਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ	29
5.	ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨੀਅਤ	50
6.	ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ	69
7.	ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਖ : ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਪਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ	81
8.	ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	98
9.	ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ	111

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

10.	ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ	127
11.	ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ	140
12.	ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ	157
13.	ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਰੂਪ	171
14.	ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ	195

ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ

ਪਾਠ 1

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

(PHYSICAL FEATURES OF THE PUNJAB AND
THEIR INFLUENCE ON ITS HISTORY)

'ਪੰਜਾਬ' ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ—ਪੰਜ ਅਤੇ ਆਬ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਪੰਜ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ। ਇਹ ਪੰਜ ਦਰਿਆਂ ਹਨ—ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ, ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜੋਹਲਮ। ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। 1947 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪਾਂਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਜੋਹਲਮ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ ਦੋ ਦਰਿਆਂ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਰਹਿ ਰਾਏ। ਉੱਜ ਇਹ ਨਾਂ ਇਤਨਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਪੱਛਮੀ' ਜਾਂ 'ਪੂਰਬੀ' ਪੰਜਾਬ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਪੰਜਾਬ' ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬ ਥਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

1. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ

(Changes in the Name of the Punjab)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੁਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਿਧ ਅਤੇ ਪੁਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਰਸਵਤੀ (ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸੱਤ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੈਦਾਨ 'ਸਪਤ ਸਿੱਧੂ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਪੇਚ ਨਦੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬੁਹਮ ਵਰਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੈਂਟਾਪੋਟਾਮੀਆ (Pentapotamia), ਭਾਵ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਕਬੀਲੇ 'ਟੱਕੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਂ 'ਟੱਕੀ' ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਬਿਆਸ-ਵਿਚਲੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਨਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਸੈਲਾਨੀ ਹਿਊਨਸਾਂਗ ਨੇ 'ਸੰਕੀਆ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪੰਜਾਬ' ਪਿਆ।

2. ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ

(Boundaries of the Punjab in Different Times)

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਅਕਸਰ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੰਧ, ਜੇਹਲਮ, ਚਨਾਬ, ਰਾਵੀ, ਬਿਆਸ, ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀਆਂ ਜਿੰਜੇਦੀਆਂ ਸੀ। ਮੌਰੀਆ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਾਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਹਿੰਦੁਕੂਸ਼ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੀਕ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਟੈਕਸਿਲਾ ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ-ਬਾਬਤਗੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ-ਪਾਰਬੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਾਕਲਾ (ਸਿਆਲਕੋਟ) ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪ੍ਰਾਤਿ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੱਕ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਤਿ-ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ - ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਦੱਰਾ ਖੇਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਮੈਦਾਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਗੀ ਫਿਰ ਬਾਗੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1857 ਈ. ਦੇ ਡਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੇ। 1901 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ (Lord Curzon) ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੂਬਾ, 'ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੰਦੀ ਸੂਬਾ' (North West Frontier Province) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1911 ਈ: ਵਿੱਚ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ (Lord Hardinge) ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵੰਡ 1947 ਈ: ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੋ ਭਾਗਾਂ - ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ - ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁੱਲ 29 ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 13 ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਏ। 1956 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ 1966 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰ ਫਿਰ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਫਿਰ ਵੰਡ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਪ੍ਰਾਤਿ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਰੋਪੜ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ (ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇ) ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਰਹਿ ਗਏ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰੋਹਤਕ, ਹਿਸਾਰ, ਗੁਜਰਾਉ, ਕਰਨਾਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਜੀਂਦ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਉਨਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਪ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਆ।

3. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

(Physical Features of the Punjab)

ਪੰਜਾਬ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਦਰਿਆ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਿਆ

ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਕੋਣਾ ਟੁਕੜਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਹੂਸਲ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਭੁਗੋਲਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

(ੳ) ਹਿਮਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ

(ਅ) ਉਪ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ

(ਇ) ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ

(ੴ) ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ

(Himalayas and its Northern and Western Mountains)

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਘਾਟੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੇੜਾਈ ਲਗਪਗ 250 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ 350 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਪੱਥਰੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਇੱਕ ਸਾਰਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ-ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਾ-ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਹਿਮਾਲਿਆ।

ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੇਪਾਲ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਹਾੜੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਲ, ਸਪਿਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲੂ ਦੀ ਸੁਦਰ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੁੱਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਲਗਪਗ 5851 ਮੀਟਰ ਤੋਂ 6718 ਮੀਟਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਦਾ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਾ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਾਰੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਰੋਹਤਾਂਗ ਦੇਰੇ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ, ਚੰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕੇ, ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇਵਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਲਗਪਗ 2155 ਮੀਟਰ ਹੈ।

ਬਾਹਰਲੇ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਮੱਧ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਚੰਬਾ ਅਤੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਦੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਜ਼ਿਹਲਮ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿੱਲਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਉੱਚਾਈ ਲਗਪਗ 923 ਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ 'ਉਪ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ 'ਧੌਲਾਧਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀ ਲੜੀਆਂ ਦਾ ਨਾਲ ਸੁਲੇਮਾਲ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੁਰੇ (passes) ਬਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੇਤਰ, ਭੁਰੋਮ, ਟੋਚੀ, ਬੇਲਾਨ ਅਤੇ ਗੋਮਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ) ਦੇ ਸਬੰਧ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਬਣੇ। ਦੁੱਰ ਖੇਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਹਮਲਾਵਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਏ।

ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭ

(Advantages of the Himalayas)

ਹਿਮਾਲਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਪਰਬਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚੱਟੀਆਂ ਸਦਾ ਹੀ ਬਰਫ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ

ਗਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਗਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ।

ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹੀ ਬੁਟੀਆਂ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਬਤ ਉਤਲੀ ਬਗਫ਼ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨਸੂਨ ਪੌਣਾਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਮੀਂਹ ਬਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਬਤ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਠੰਢਾ ਇਲਾਕਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਗਾਬਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੇ ਸਦਕਾਂ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸੁੰਦਰ, ਸੈਲਾਨੀ ਸਥਾਨ-ਜ਼ਿਮਲਾ, ਮਨਾਲੀ, ਚਾਇਲ, ਸੋਲਨ ਆਦਿ (ਵਰਤਮਾਨ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ) ਹਨ। ਇਥੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਯਾਤਰੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ-ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਬਾਰ-ਦੇ ਦੁੱਰੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦੱਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੀ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਆਵਾਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੱਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਵਪਾਰ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਵੱਲਤ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਈ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹਨ।

(ਅ) ਉਪ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ

(The Sub-Mountain Area)

ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੇ ਸਿਵਾਲਕ ਅਤੇ ਕਸੌਲੀ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਭੀੜੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ 'ਉਪ-ਪਹਾੜੀ' ਇਲਾਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਉਚਾਈ 308 ਮੀਟਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 923 ਮੀਟਰ ਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਹਲਮ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਾ, ਰੋਪੜ ਅੰਬਾਲਾ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਇਲਾਕਾ, ਕਾਂਗੜੇ ਦੀਆਂ ਨੀਂਵੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ, ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੱਥੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਥੇ ਮੀਂਹ ਕਾਢੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਰੇਤਲੀ ਅਤੇ ਪਥਰੀਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨਾ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਮੱਕੀ, ਚੌਲ, ਕਲਤ ਆਦਿ ਹਨ।

(ਥ) ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ

(The Plains)

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਵਾਣ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਮੈਦਾਨ ਦਿਸੇਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- 'ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ' ਅਤੇ 'ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ'। ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਹੈ। ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਪੱਛਮੀ ਮੈਦਾਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਤਨਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਰ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਦੁਆਬਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪੰਜ ਦੁਆਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਬਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਦੁਆਬੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ:-

(i) ਦੁਆਬਾ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ (Doaba Sindh Sagar): ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਨਹੀਂ।

(ii) ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ (Doaba Chaj): ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਆਬਾ, ਦੁਆਬਾ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤ, ਭੇਰਾ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ।

(iii) ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ (Doaba Rachna): ਇਹ ਦੁਆਬਾ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਆਬਾ ਕਾਫ਼ੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਹਨ।

(iv) ਦੁਆਬਾ ਬਾਰੀ (Doaba Bari): ਇਹ ਦੁਆਬਾ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਾਕੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਾਝਾ' ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮਝੇਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ-ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

(v) ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ (Doaba Bist Jalandhar): ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉੱਝ ਵੀ 'ਦੁਆਬਾ' ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜਾਂ ਦੁਆਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨੋਂ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫੌਲਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੈਦਾਨੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੈਦਾਨ ਲੰਮਾ, ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਘੱਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ 'ਮਾਲਵਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਟਿਆਲਾ, ਰੋਪੜ, ਸਰਹਿਦ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਿਰੜਪੁਰ, ਅੰਬਾਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ 'ਮਲਵਈ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਜਿਹੜਾ ਦਰਿਆ ਘੱਗਰ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਨੂੰ 'ਬਾਂਗਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਪਾਣੀਪਤ, ਕਰਨਾਲ, ਬਾਨੇਸਰ, ਰੋਹਤਕ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ
(Influence of the Physical Features of the Punjab on Its History)

(i) ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ (Punjab as a Gateway of India): ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਛੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ

ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੰਪ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੱਛਮ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਹਮਲਾਵਰ (ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਇਸੇ ਰਾਹ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਦੱਰਾ ਖੈਬਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਰਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਰਥਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਦੱਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਸਿਕੰਦਰ (326 ਪੂ: ਈ:) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਜਮਾਨ (1798 ਈ:) ਤਕ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੜਾਈਆਂ (ਤਰਾਇਨ-ਤਰਾਵੜੀ-ਦੀਆਂ ਦੌਰੇ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਲੜਾਈਆਂ) ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

(ii) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effects of the Rivers of the Punjab): ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਢੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਿਆ ਲੱਗਪਗ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਵਗਦੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸੁਥਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਤਲਜ ਦਰਿਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਕੁੱਝ ਭਾਗ ਹਿੰਦ-ਪਾਕ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਸੁਧਾਰੀ।

(iii) ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Effects on the temperament of the Punjabis): ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਜੰਗਜ਼ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਤੁਚੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(iv) ਪੰਜਾਬ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ (Mostly the Punjab remained under the Foreign Rulers): ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਵਿਉਤ ਬਣਾਈ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਆਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ। ਸਿਕੰਦਰ, ਕੁਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਹੋਈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਲਗਪਗ 150 ਵਰ੍ਹੇ ਗਜ਼ਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਗ ਰਿਹਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪਿਤਰੀ ਹੱਕ ਜਮਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਰੋਂ ਪਹੁੰਚੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਪੰਜਾਬ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਲਿਖੋ।
2. ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ 'ਤੇ 'ਪੰਜਾਬ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਉਂ ਅਛੁਕਵਾਂ ਬਣਿਆ?
3. ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ?
4. ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਾਪਤ ਸਿੱਧੂ ਕਿਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਉਂ?
5. ਭੁਗੋਲਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਿਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
6. ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਚਾਰ ਦਰੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁੰਦਾ?
8. 'ਦੁਆਬਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
9. ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਘੱਗਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?
10. ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਪਿਆ? ਇਸ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
11. ਦੁਆਬਾ ਬਾਗੀ ਨੂੰ ਮਾਝਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਲਾਭ ਲਿਖੋ।
  2. ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਦੁਆਬਿਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
  3. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ?
  4. ਭਿਨ-ਭਿਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
  5. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਪਰਬਤ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ?
- (ਇ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-
1. ਹਿਮਾਲਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
  2. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

*****

ਪਾਠ 2

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ

(POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS OF PUNJAB
BEFORE GURU NANAK DEV JI)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 1469 ਈ। ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜੂਤਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਛਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ (Political Condition)

(ੴ) ਲੋਧੀ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ (Punjab under the Lodhi Sultans):-

(i) ਬਹਿਲੋਲ ਖਾਂ ਲੋਧੀ (Behlol Khan Lodhi 1451 A.D.-1489 A.D.):- ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਬਹਿਲੋਲ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ (Tatar Khan) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾਨ (ਸਿਕਦਰ ਲੋਧੀ) ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਬਣਾਇਆ। ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਰਬਕ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਪ-ਪ੍ਰਾਂਤ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ, ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾ (ਸਿਕਦਰ ਲੋਧੀ) ਨੂੰ ਬੇਜਿਆ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਖਾ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(ii) ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ (Sikander Lodhi 1489 A.D.-1517 A.D.):- ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਹਾਰੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਉਹ 'ਲੋਧੀ ਵੰਸ' ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਗੀਰਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੋਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਭੇਰਾ (ਸਰਗੋਧਾ) ਤੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਤੀਕ ਸਨ। ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਪ-ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੀ। ਪਰ ਦੁਆਸਾ ਚੱਜ ਵਿੱਚ ਗੱਖੜਾਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਪਦ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖੀਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੋਧੀ ਸਮਰਾਟ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੱਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ

ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਲੋਧੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਨਾ ਮਾਤਰ ਭਾਗ ਹੀ ਸੀ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸ਼ੁਗਲ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

(iii) ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ (Ibrahim Lodhi 1517 A.D.-1526 A.D.):- ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਕਾਢੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਉਹ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਪਠਾਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਡੱਡ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਤਾ ਅਨੁਸਾਸਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਠਾਣ, ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ (Democratic) ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭੇਰਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਿਹਾਰ ਤੱਕ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਨਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਸ ਲੋਧੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਸਮੁੱਚਾ ਸੂਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬਾ ਅੱਗੇ ਡੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਰਹਿੰਦ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ। ਇਹ ਪਰਗਨੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਸਿੱਧੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ

(Daulat Khan Lodhi and Punjab)

ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਤਾਤਾਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਵਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਪਰ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਕਠੋਰ, ਸ਼ੱਕੀ ਅਤੇ ਘੁਮੰਡੀ ਸੁਭਾਅ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਘਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗੋਂਦਾਂ ਵੀ ਗੁੰਦਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲਮ ਖਾਂ (ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਚਾਚਾ) ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਤਖਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁੱਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਆਪ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਛੇਡੀ ਹੀ ਬਚ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੁਰੂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਦੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲੋਂ ਸਬੰਧ ਤੱਤ ਲਏ।

ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ
(Alliance between Daulat Khan Lodhi and Babur)

1519 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਹੀਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਜੌਰ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਭੇਟਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਢੂਤ, ਮੁੱਲਾ ਮੁਰਸਿਦ ਨੂੰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਢੂਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਬਾਬਰ ਹਿੰਦੂ ਬੇਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਪ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਭੇਟਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਬੇਗ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਚਿੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 1519 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਭੇਟਾ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੁੜ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਇੱਥੋਂ ਬਾਬਰ ਸਯੋਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਵਾਲ ਵਹਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਸੈਨਾ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਧਾੜਵੀ ਫੌਜ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਬਾਬਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਰੱਖਿਅਕ ਸੈਨਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਯੋਦਪੁਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਰਦੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ 'ਬਾਬਰਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1520-24 ਈ: ਵਿਚਕਾਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿੱਤੁਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਿਹਲ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਪਾਸ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਢੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਤੁਧ ਫੌਜ ਚੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਬਾਬਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ 1524 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਰ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ 'ਤੇ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਛੁਪਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ (ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰੀਨਿੱਧ ਅਥਦੁੱਲ ਅਜੀਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋ

ਆਲਮ ਖਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ
(Alam Khan and Punjab)

ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਭੇੜੇ ਵਰਤਾਉ ਕਾਰਨ ਅਫਗਾਨ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ। ਆਪਣੀ

ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੰਤਰ ਲਈ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰਤੂ 1524 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਬਾਬਰ ਕਾਬਲ ਗਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਅਬਦੂਲ ਅਜੀਜ਼ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕੌਦ ਕੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਲਮ ਖਾਂ ਕਾਬਲ ਵਿਖੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਉਸ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਹ ਸਨ:-

- (i) ਬਾਬਰ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਵੇਗਾ।
- (ii) ਆਲਮ ਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇਗਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਬਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਫਰਮਾਨ ਵੀ ਭੇਜੇ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਲਮ ਖਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਸੀ। ਆਲਮ ਖਾਂ ਬੜਾ ਦੁੱਖੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਜਾਂਚ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਚੜਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਲਮ ਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਏ।

ਬਾਬਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ

(Babur's Conquest of the Punjab)

ਬਾਬਰ ਨਵੰਬਰ, 1525 ਈ: ਵਿੱਚ 12,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਵਹਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੀ ਕੋੜੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਸਮੇਤ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਇੱਥੋਂ ਬਾਬਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਪ-ਪਾਂਤ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਵਹਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਬਾਲਾ ਜਿੱਤਿਆ। ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ-ਫਿਰੋਜ਼ਾਂ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਹਮਾਯੂਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਬਾਬਰ ਆਪ ਪਾਣੀਪਤ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਵਹਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀਪਤ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੜਾਅ ਕੀਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ 1,00,000 ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ

ਵਧਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ - ਅੱਗੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਗਪਗ 5000 ਹਾਥੀ ਸਨ।

ਉਪਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅੱਗੇ 700 ਬੈਲਗੱਡੀਆ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਬੈਲਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਚਮੜੇ ਦੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਤੋਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਗੂ ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੈਨਾ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਤੁਲੁਗਮਾ ਦਸਤੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸੈਨਾ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਬਾਬਰ ਇੱਕ ਹਫਤਾ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1526 ਈ: ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਫੌਜ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਤੇਪਖਾਨੇ ਨੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੇ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਤੁਲੁਗਮਾਂ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਪਿੱਛਿਓਂ ਵੈਗੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 15,000 ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ

(Social Condition)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸ੍ਰੀ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ।

(ਇ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ (Social Condition of the Muslims):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਆਹੁਦਾ ਪਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਆਦਰ ਭਰਪੂਰ ਸਲੂਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ, ਉਲਮਾ ਅਤੇ ਸਯਦ, ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ।

(i) ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ (Amirs and Sardars):- ਇਹ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਭੂਮੀ ਕਰ ਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਉਗਰਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੇਸਾ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਹਿਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਝੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਬਾਨਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਵੰਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਈ-ਕਈ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮਰਦ ਅਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਲਾਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਐਸ਼ ਪੁਸਤ ਅਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਸਨ।

(ii) ਉਲਮਾ ਅਤੇ ਸਯਦ (Ulema and Sayyids):- ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜਮਾਤ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਲਮਾ ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਉਲਮਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਸ੍ਰੇਣੀ ਸਜੱਦਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੱਮਦ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਫਾਤਮਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੇਖ, ਮੁੱਲਾ ਅਤੇ ਕਾਜੀ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਕਾਜੀ ਲਾਲਚੀ ਸਨ।

(iii) ਮੱਧ ਸ੍ਰੇਣੀ (Middle Class):- ਇਸ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਸਿਪਾਹੀ, ਵਪਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(iv) ਗੁਲਾਮ (Slaves):- ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਕਾਮਿਆਂ (ਜੁਲਾਹੇ, ਘੁੰਮਿਆਰ, ਮਜ਼ਦੂਰ) ਗੁਲਾਮਾਂ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਰਿਆਂ (ਹੀਜੜੇ) ਆਦਿ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੌਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹਾਰੇ ਵੈਗੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੀਜੜੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਬੇਗਮਾਂ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਣਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਗੁਲਾਮ ਐਰਤਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਚਭੁਗਾਈ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਭੋਜਨ (Food):- ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਸਰਦਾਰ, ਸਜੱਦਾਂ, ਸ਼ੇਖਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਮੱਖਣ, ਮਿਰਚ, ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਲਾਉ ਅਤੇ ਕੋਰਮਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਖਾਣਾ ਸੀ। ਮਿੱਠੇ ਪਕਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲਵਾ, ਅਤੇ ਸਰਬਤ ਬਹੁਤ ਪਰਚੱਲਤ ਸਨ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਸਨ। ਕਣਕ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸੀ। ਇਹ ਭੋਜਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਪੀਣ ਦਾ ਵੀ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ (Dress of the Muslims):- ਉੱਚ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਭੜਕੀਲਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਰੋਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸੂਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਤੁੱਗੇ (ਤੁਰਲੇ) ਵਾਲੀਆਂ ਪਰਾਜੀਆਂ ਬੇਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪੱਗ ਨੂੰ 'ਚੀਰਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹੀ ਗੁਲਾਮ ਕਮਰ ਕਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਜੇਖ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰੁਮਾਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਾਲ ਜੁੱਤਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਆਮ ਜਿਹਾ ਕੁੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਸੂਤੀ ਕਪੜੇ (Linen), ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੱਤਾਂ ਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੱਗ

ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਪੱਗ ਦਾ ਲੜ ਵੀ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜੁਗਾਬ ਅਤੇ ਜੁੱਤਾ ਵੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸੂਫੀ ਲੋਕ ਖੁਲਾ ਚੋਗਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੰਪਰ, ਘੱਗਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਤੰਗ ਪਜਾਮਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰਦੇ ਲਈ ਬੁਰਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉੱਚ ਸੋਣੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਸ ਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਭੁਰਮਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਦ ਡੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਗਹਿਣੇ (Ornaments):- ਉੱਚ ਸੋਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਉੱਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਂਦੀ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੌਤੀ, ਮਲੁਕੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਵੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ (Amusements):- ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗਾਨ, (ਚੰਪੜ) ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ, ਘੋੜ ਦੋੜ ਆਦਿ ਮਨ-ਬਾਉਂਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਸਨ। ਨਾਚ ਦੇਖਣੇ ਅਤੇ ਗੀਤ ਸੁਣਨਾ ਆਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੇਕ ਸੀ। ਚੰਪੜ ਦੀ ਖੇਡ ਆਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਤਿਊਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਮਨ ਪਰਚਾਅ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ (Superstition and Ignorance):- ਮਾਲ ਅਤੇ ਧਨ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲੁ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਲੋਕ ਜਾਈ, ਟੂਣਿਆਂ, ਤਵੀਤਾਂ, ਕਰਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਅਥੁਭ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ (Condition of woman):- ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹਰਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੋਵਾ ਲਈ ਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਰਖੇਲਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਮੁਸਲਿਮ-ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪਰਦੇਦਾਰ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਜਾਨਾਨ ਧਾਨਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰੜੇ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਅ) ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ

(Social Conditions of the Hindus)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜਿਆ' ਜਾਂ ਦਾਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਜੀਆ ਤੇ ਯਾਡਰਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਰ ਉਗਰਾਹੁਣ ਲੱਗਿਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਖਤੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮ ਮੰਤ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਕੀਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੁਕਮ ਅਦੂਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਸੀ।

(i) ਜਾਤ ਪਾਤ (Caste System):- ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਬਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸੁਦਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਪ ਜਾਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਹਮਣ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੁਆਰਬੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਲੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਜੀਆ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੱਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੇਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਬਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਹਿੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੇ ਸੇਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਾਹਮਣ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹਿੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਘਟ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ਼ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਨ।

ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਸੀ। ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਭੈੜੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਬਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਸੂਦਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਮਣ ਜਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਣ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੜ੍ਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ।

(ii) ਭੋਜਨ (Food):- ਹਿੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਧਾਰਨ ਹਿੜ੍ਹ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਦਾਲਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਕਣਕ, ਚੌਲ, ਢੱਧ, ਦਹੀ, ਪਿਉ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਿਚੜੀ ਖਾਣ ਦੇ ਵੀ ਸੌਂਕੀਨ ਸਨ। ਉਹ ਲੱਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੌਕੇ ਦੀ ਸੁੱਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹਿੜ੍ਹ ਲੋਕ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਰਾਬ, ਅਫੀਮ, ਬੰਗ, ਚਰਸ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(iii) ਪਹਿਗਵਾ (Dress):- ਹਿੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਗਵਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਧੋਤੀ ਅਤੇ ਕੁਰਤਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਲੋਗੋਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉੱਚ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰੋਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਖਾਦੀ ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਹਿੜ੍ਹ ਇਸਤਰੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਲਵਾਰ, ਕਮੀਜ਼, ਦੁੱਪਟਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾੜੀ ਵੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੇਂਡੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਲਾਂਗੜ ਦੀ ਧੋਤੀ ਹੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬਾਹਮਣ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਜਾਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ (ਤਿਲਕ) ਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਨਹਿਰੇ ਬਾਡਰ ਵਾਲੀ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਸਾਂਧੂ ਅਤੇ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਹੇਠ ਵਿਛਾਉਣ ਲਈ ਹਿਰਨ ਦੀ ਖੱਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੱਗੋਟ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਿਰ ਮੁਨਾ ਕੇ ਕੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਦਰਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

(iv) ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ (Amusement):- ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਕਿਰਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਲ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਜੂਆ ਖੇਡ ਕੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੌਸਮੀ ਤਿਉਹਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਮਨ ਪਰਚਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(v) ਵਹਿਮ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ (Superstitions and Ignorance):- ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜਤਾ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ ਝੂਠੇ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉਹ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਜਾਦੂ, ਟੂਣਿਆਂ, ਤਵੀਤਾਂ, ਕਰਮਾਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(vi) ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ (Position of Woman):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਲੋਕ ਜੇਮਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤੀ ਵਰਗੀ ਭੇੜੀ ਰਸਮ ਵੀ ਪਰਚੱਲਤ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਉੱਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜਿਊਂਦੀ ਸੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਥਾਂ ਸੁਹਰਾ-ਘਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਪਰਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

- ਬਹਿਲੇ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਕੌਣ ਸੀ?
- ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਗੁਣ ਦੱਸੋ।
- ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਕਦੋਂ ਪਾਪਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ?
- ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ?
- ਆਲਮ ਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਿਖੋ।
- ਉਲਮਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
- ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਸੀ?
- ਸਧੱਦ ਕੌਣ ਸਨ ?
- ਮੁਸਲਿਮ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਗਵੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

- ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਰਣਣ ਕਰੋ।
- ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂ ਗਿਆ? ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਵਰਤਾਉਂ ਕੀਤਾ?

5. ਬਾਬਰ ਦੇ ਸਜ਼ੱਦਪੁਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  6. ਬਾਬਰ ਦੇ 1524 ਈ: ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
  7. ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗਿਆਉਣ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ।
  8. ਪਾਣੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਵਿਉਤ-ਬੰਦੀ ਦੱਸੋ।
  9. ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
  10. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
  11. ਗੁਲਾਮ ਸ਼੍ਰੋਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  12. ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਕੀ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਦੇ ਸਨ?
  13. ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
  14. ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  15. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
  16. ਬਾਬਰ ਅਤੇ ਇਥਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸੈਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
- (ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-
1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  2. ਬਾਬਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

*****

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ

(GURU NANAK DEV JI AND HIS TEACHINGS)

(ੴ) ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ (Birth and Parentage):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ 1469 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਖੀ-ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਸਾਖ ਸਦੀ, ਸੰਮਤ 1526 ਬਿਕਰਮੀ ਜਾਂ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1469 ਈ: ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਹਾੜਾ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 64 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੱਖਣ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ (ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਡੱਟੀ ਜਾਰੀਰਦਾਰ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਪਾਸ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਖੱਤਰੀ ਵੇਸ਼ ਦੇ ਬੇਦੀ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾਨਕੀ ਸੀ।

(ਅ) ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Childhood and Education):- ਬਾਲ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਣ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੇਡਣ ਕੁੱਦਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਆਦਿ ਲਿਆ ਕੇ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਗੋਪਾਲ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਬਿਜ ਲਾਲ ਕੌਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮੌਲਵੀ ਕੁਤਬਦੀਨ ਕੌਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

(ੳ) ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ (Ceremony of the Sacred Thread):- ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਚੱਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਨਾਤਨੀ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨੇਊ ਪਵਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਸ ਰਸਮ ਲਈ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸਮ ਉੱਤੇ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੁੱਢਲੇ ਮੇਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦਿਆਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸੂਤ ਦੇ ਧਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਭੁ ਵਟੁ ॥

ਇਹ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕ ਹਈ ਤ ਪਾਂਡੇ ਘੜੁ ॥ (ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ (ਪੰਨਾ 471)

(ਸ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਨ - ਬਿੰਨ ਕਿੱਤੇ (Various Occupations of Guru Nanak Dev Ji):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਲੈਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਪਿੰਡ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੌਸਾਰਕ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨਿਰਾਸ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਆਖਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਚਰਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੱਝਾਂ ਤਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਰੱਖਦੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਪੜ੍ਹ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ। ਮੱਝਾਂ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਉਲਾਂਭਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਮਹਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀਹੁ ਰੂਪਏ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਖਰਾ ਅਤੇ ਮੁਨਾਢੇ ਵਾਲਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੋਲਾ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਭੁੱਖਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਦੀ ਰਸਦ ਲਿਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀਹੁ ਰੂਪਏ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚੇ ਸੱਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ 'ਸੱਚਾ ਸੰਦਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ (Marriage of Guru Nanak Dev Ji):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲਣ ਲਈ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। 14 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਬਟਾਲਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਨਿਵਾਸੀ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬੋਬੀ ਸੁਲਖਣੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬੀਬੀ ਸੁਲਖਣੀ ਨੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ - ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਲਖਮੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਹਏ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦੇ।

(ਕ) ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ (Service at Sultanpur Lodhi):- ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਨ ਬਦਲਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ 1486-87 ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਭਲਵਈਏ (ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੇ ਪਤੀ) ਜੇ ਰਾਮ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਗਣਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੈ ਰਾਮ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੌਦੀਖਾਨੇ (ਅਨਾਜ ਦੇ ਭੇਡਾਰ) ਵਿੱਚ ਭੇਡਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਹੀ ਦੀਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਮੌਦੀਖਾਨੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਠੀਕ ਨਿਕਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਸੁਲਖਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਗਦੀ ਵੇਈਂ ਨਦੀ

ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਦੇ।

(ੴ) ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Enlightenment):- ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵੇਈ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਘਰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੁੜੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਵੇਈ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਦੀ ਬਥਰ ਉੱਡ ਗਈ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਵਿਕਰ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਲੋਕ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਵਿਸਮਾਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 1499 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਾਪਸ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁੱਪ ਸਨ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਕਿਹਾ - 'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ'। ਜਦ ਦੌਲਤ ਖਾਂ, ਬਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਜੀਵਨ ਗਿਆਨ-ਪਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਨੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਲੰਮੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ)

(Udasis or Travels of Guru Nanak Dev Ji)

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਯਾਤਰਾਵਾਂ) ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਹੋਂ ਭਟਕੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਦਿਖਾਉਣਾ ਸੀ। ਫਜ਼ੂਲ ਦੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਪੰਡਨ ਕਟਨਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਅਤੇ ਸਿਲਸਲੇਵਾਰ ਵੇਹਵਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੇਮਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਵਰਣਨ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੱਜ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਚਾਰ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਕਟਰ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਕਟਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

1. ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ (First Udasi):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਲਗਪਗ 1500 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਰੁਬਾਬੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਹੇਠ

ਲਿਖੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ:-

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਯੰਦਪੁਰ (ਐਮਨਾਬਾਦ) ਗਏ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਾਲੋਂ ਨਾਮਕ ਤਰਖਾਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾਇਆ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਲਕ ਭਾਗੀ ਦਾ ਭੇਜਨ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅੰਨ ਅਤੇ ਧਨ ਰਿਸ਼ਵਤ ਅਤੇ ਧਕੇਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸਯੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੁਲੰਬਾ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਠੱਗਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਠੱਗੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਘਰ ਬਣ ਗਈ।

ਤੁਲੰਬਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਚੰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਸਬੰਧੀ ਕੂਠੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਰਤੀ ਤੇ ਸੁਭ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਨੀਪਤ ਪੁੱਜੇ। ਪਾਨੀਪਤ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰਦੁਆਰ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਮੁੰਹ ਕਰ ਕੇ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੱਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਅਤੇ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ ਕੁੱਝ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਖ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪਾਣੀ ਕਰੋੜਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਿਤਰਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ।

ਹਰਦੁਆਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇਦਾਰਨਾਥ, ਬਦਰੀਨਾਥ, ਜੋਖੀਮੌਨ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੋਰਖਮਤਾ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਗੋਰਖਨਾਥ ਦੇ ਅਨੁਜਾਈਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾਂ ਪਾਉਣ, ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਭਸਮ ਮਲਣ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਡੰਡਾ ਡੜਨ, ਸਿਰ ਮੁੰਨਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਯੋਰੀ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗੋਰਖਮਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਾਨਕਮਤਾ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੋਰਖਮਤਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੰਡਿਤ ਚਤੁਰਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਚਤੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਜਾਈ ਬਣ ਗਏ।

ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਗਯਾ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾਇਆ।

ਇੱਥੇ ਉਹ ਪਟਨਾ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ੀਪੁਰ ਵੀ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਸਾਮ ਪੁੱਜੇ। ਪੁਬਰੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਤ ਸ਼ੀਕਰਦੇਵ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਕਾਮਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਦੂਗਰਨੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੱਚੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉੱਚੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਹਾਟੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਿਲਹੱਟ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਸੰਤ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ।

ਇੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਢਾਕਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

ਢਾਕਾ ਤੋਂ ਕਟਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੜੀਸਾ ਵਿੱਚ ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ ਪੁੱਜੇ। ਪੁਰੀ ਦੇ ਮੇਦਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਉਹ ਗੰਟੂਰ, ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ, ਤਿੰਚਨਾ-ਪਲੀ, ਨਾਗਾਪਟਮ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਤਿੰਵੈਂਦਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਪੁੱਜੇ। ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੇ ਜਾਫਨਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਛੇਗੀ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਵਨਾਡ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵਨਾਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਦੀ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਝੰਡਾ ਬੇਦੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਿਨ ਪਨਾਰ, ਬਿਦਰ, ਉਸੈਨ, ਅਜਮੇਰ, ਮਖਰਾ, ਰਿਵਾੜੀ, ਹਿਸਾਰ, ਤਖ਼ਤਪੁਰਾ (ਮੌਗਾ) ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਕਪਟਨ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਉਤੱਤਾਪਿਕਾਰੀ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਸ਼ੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਪੁੱਜੇ।

ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ (Second Udasi):- ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1514 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਸਰੀ ਉਦਾਸੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਗਏ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਹਸੂ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਲੁਹਾਰ ਅਤੇ ਸੀਹਾ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਛੀਬੇ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ:-

ਜਲੰਘਰ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੀਰ ਬੁੱਢਣ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਪੀਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਮੰਡੀ, ਸੁਕੇਤ, ਰਵਾਲਸਰ, ਜਵਾਲਾ ਜੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਕੁੱਲੂ ਅਤੇ ਸਪਿਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਧਾਲੂ ਬਣਾਇਆ।

ਸਪਿਤੀ ਘਾਟੀ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਉਹ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਝੀਲ ਅਤੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਉਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੋਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਨ ਢੇਣ।

ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੱਦਾਖ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਧਾਲੂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਕਾਰਦੂ ਅਤੇ ਕਾਰਗਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਅਮਰਨਾਥ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਹਿਲਗਾਮ ਅਤੇ ਮਟਨ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਮਟਨ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੈਂਡਿਤ ਬ੍ਰਹਮਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜਾਈ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਰਮੂਲਾ, ਅਨੰਤਨਾਗ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵੀ ਗਏ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਨਾਮਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਗਏ। ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੰਕਾਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਛਕੀਰ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੌਜੇ ਨਾਲ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੂ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ।

ਜਿਹਾਲਮ ਅਤੇ ਚਨਾਥ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਮਹਾਰੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ (Third Udasi):- 1517 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਨੀਲਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦੇਂਗਾਨ ਉਹ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵੱਲ ਗਏ। ਮਰਦਾਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।

ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਕੀਤਾ। ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਤ ਸੇਖ ਬਹਾਉਦਦੀਨ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਚ ਸੁਕੱਰ, ਮਿਆਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਗਲਾਜ਼ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਸਤੇ ਮੱਕਾ (ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੱਮਦ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ) ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾਅਬੇ ਵੱਲ ਪੈਰ ਕਰ ਕੇ ਸੌ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਰੁਕਨਦੀਨ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਇਤਗਾਜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ-ਤੁਸੀਂ ਰੋ ਪੈਰ ਉਧਰ ਕਰ ਦਿਓ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੱਕਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਦੀਨਾ ਪੁੱਜੇ। ਇੱਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੱਮਦ ਜੀ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਇਮਾਮ ਆਜ਼ਿਹ ਖਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।

ਮਦੀਨਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਗਦਾਦ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੇਖ ਬਹਿਲੋਲ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਸੇਖ ਬਹਿਲੋਲ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਉੱਤੇ ਅਰਥੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਗਦਾਦ ਫੇਰੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਗਦਾਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਗਾਨ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਬਲ ਪੁੱਜੇ। ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ (ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਦੱਗ ਬੈਬਰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਯੱਦਪੁਰ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਯੱਦਪੁਰ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ।

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਬਾਬਰ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਘੋਰ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1521 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ 18 ਸਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ 1522-39 ਈ: (Guru Nanak Dev Ji at Kartarpur 1522-39A.D.): 1522 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾ ਵੱਡੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉੱਥੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ 'ਵਾਰ ਮਲ੍ਹਾਰ', 'ਵਾਰ ਮਾਝ', 'ਵਾਰ ਆਸਾ', 'ਜਪੁਜੀ', 'ਓਮੰਕਾਰ', 'ਪੱਟੀ', 'ਬਿਤਾ', 'ਬਾਰਾ ਮਾਹਾ' ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਥੇ 'ਸੰਗਤ' ਅਤੇ 'ਪੰਗਤ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦਾ ਫਰਕ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 22 ਸਤੰਬਰ 1539 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੇਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਕੀਰ, 'ਹਿੰਦੂ ਕਾ ਗੁਰੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਪੀਰ'-ਦੇ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ

(Teachings of Guru Nanak Dev Ji)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੁੜ੍ਹ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। (੮) ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾ ਲੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. **ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ** (Concept of God):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੂਲ ਮੰਤਰ -੧੭ ਸਤਿਨਾਮ, ਕਰਤਾਪੁਰਖ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ, ਅਜੂਨੀ, ਸੈਭੰ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- (ੳ) **ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ** (God is One):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਉਸ ਦਾ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।

(ਅ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ (God is Omnipotent and Omnipresent):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਡੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੇਣੋ ਹੀ ਹੈ।

(ਈ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ (God is Great and Supreme):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਬੇਅੰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਏ; ਹਜਾਰਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ (God is Formless):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰੰਗ, ਰੂਪ ਜਾਂ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

(ਹ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿਆਲੂ ਹੈ (God is Merciful):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of the Hukam of God)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਉਸ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਣਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(i) 'ਨਾਮ' ਦਾ ਜਪਣਾ (Recitation of the Name):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੇਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਕਪੜੇ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਾਬਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਨਾਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ।

(ii) ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਜਾਂ ਹਉਮੇਂ ਤਿਆਗ (Self Surrender or Surrender of Ego):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਹਉਮੇਂ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਦਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਆਪ ਗਵਾਈਏ, ਤਾਂ ਸਹੁ ਪਾਈਏ।' ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਜਾਂ ਹਉਮੇਂ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਇਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

- (iii) ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ (Need of the Guru):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘੁੱਪ ਹਨਗਾ (ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਘਰ ਅੰਧਾਰ) ਗੁਰੂ ਇੱਕ ਬੇੜੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈਂ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Faith in the theory of Karma):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਮ, ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜੰਮਦਾ ਅਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੌਂਚੋ ਮਨ ਨਾਲ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।
- (v) ਭਰਾਤੀਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Belief in Brotherhood):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਰਾਤੀ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਜ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼-'ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ, ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਸਲਿਮਾਨ'- ਅਰਥਾਤ 'ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮਾਨ ਇੱਕ ਸਮਾਨ' ਹਨ- ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ।
- (vi) ਸਦਾਚਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ (Emphasis on Morality):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ, ਸੱਚ ਬੋਲਣ, ਚੰਗੀ ਨਾ ਕਰਨ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।
- (vii) ਸੱਚ ਖੰਡ (Sach Khand):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚ ਖੰਡ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ, ਪੁਰਜਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ, ਆਸਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ, ਹੱਸਣ ਅਤੇ ਰੋਣ ਦਾ, ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਦਾ ਸਭ ਭੇਦ ਮਿੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਘੁੱਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (viii) ਤਪੰਸਿਆ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ (Disbelief in Penance):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪੰਸਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਠ ਕੇ ਮਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹੱਉਸ਼ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੱਵਲ ਦਾ ਡੁੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਗਿਰਜ਼ਾਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਨ੍ਹਦੀਆਂ ਲਈ ਆਜ਼ਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ।
- (ix) ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ (Condemnation of the Caste System):- ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਜਾਤਾਂ- ਖਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੱਸ ਅਤੇ ਸੂਦਰ - ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਰੋਇਆ ਸੀ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੰਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਸਭ ਬਰਾਬਰ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਛੂਤਛਾਤ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(x) ਖੇਖਲੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ (Condemnation of Rituals):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਚੱਲਤ ਖੇਖਲੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਯੱਗ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਵਰਤ, ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪ ਕਰਨ, ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭਨਾਂ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਤ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਖਿਮਾ ਆਦਿ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

(ਉ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹੈ?
2. ਕਿਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸੱਚਾ-ਸੌਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਕਿਥੋਂ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸੀ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਸੀ?
5. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਪੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਕੋਲ, ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ?
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ਤਰ ਵਿਖੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ?
8. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਨਾਗ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
9. ਗੋਰਖਮਤਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ?
10. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ?
11. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਜਨੋਹੂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ?
12. ਸੱਚੇ-ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਗਏ ?
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨੋਹੂ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਕਿੱਤੇ ਅਪਣਾਏ?
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ?
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸੋ।

7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਿਤਾਏ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ।

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਛੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ? ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।

*****

ਪਾਠ 4

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

(CONTRIBUTION OF SIKH GURUS FROM
GURU ANGAD DEV JI TO GURU TEG BAHADURJI)

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫੈਲਾਅ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਪੰਗਰ ਪ੍ਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੰਜ਼ੀ ਪ੍ਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ, ਨਵੇਂ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ਼ ਸਥਾਪਤ ਹੋਏ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਬਾਣੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕਮਜ਼ੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1539-1552 ਈ.)

(Contribution of Guru Angad Dev Ji)

1539 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਸੌਪ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਅੰਗਦ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੋ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰੋਏ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ਉ) ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Improvement in Gurmukhi Alphabet):- ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁੱਖੀ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਨ ਲਈ 'ਬਾਲ ਬੋਧ' ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੱਚ-ਮੱਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਸੀ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨਾ (Compilation of the Hymns of Guru Nanak Dev ji):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤੀ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ।

(ਇ) ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਬਾਣੀ (Langer System):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਲੰਗਰ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ 'ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ' ਜੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ।

(ਸ) ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਖੱਡਨ (Condemnation of the Udasi Sect):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪ੍ਰੈਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਚਲਾਈ। ਇਸ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਮਚਾਰੀਆ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਤਿਆਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁੜ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ।

(ਹ) ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਕਾਰ (Sangat System):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਖੜ੍ਹੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੱਸਾ ਨਹੀਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਆਮ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

(ਕ) ਸਰੀਰਕ ਕਸਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ (Physical Training to the Sikhs):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੜ੍ਹੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਅਖਾੜਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਲਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਖ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ (Hymns of Guru Angad Dev Ji):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਇਕਠੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ 62 ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ।

(ਗ) ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ (Compilation of Janam Sakhi):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਬੰਲੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਘ) ਗੋਇਂਦਵਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (Foundation of Goindwal):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1546 ਈ। ਵਿੱਚ ਗੋਇਂਦਵਾਲ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਗੋਇਂਦਵਾਲ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਨਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

29 ਮਾਰਚ 1552 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਢੀ ਸੰਪ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1552-1574 ਈ.)

(Contribution of Guru Amardas Ji)

1552 ਈ: ਵਿੱਚ ਤੀਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 73 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਅੰਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(ਉ) ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of Baoli at Goindwal):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ (ਜਲ ਸਰੋਤ) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ 1559 ਈ: ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ 84 ਪੌੜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਰਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਹਰ ਪੌੜੀ ਤੇ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ 84ਵੀਂ ਪੌੜੀ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੋਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਚੌਗਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇ ਗੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੀਰਥ -ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਸਾਫ ਸੁਖਗ ਪਾਣੀ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

(ਅ) ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Expansion of the Langar System):- ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਬਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸੂਦਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਇਕਠਿਆਂ ਲੰਗਰ ਛਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਹਰੀਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭੋਜਨ ਛਕਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

(ਇ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਣ ਅਤੇ ਰਚਨਾ (Compilation and Composition of Hymns):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕਠਿਆਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ 907 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਭਜਨ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ, ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਠੀ ਹੋ ਗਈ।

(ਸ) ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ (Manji System):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਬੜਾ ਅੰਖਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ 22 ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ। ਹਰ ਇੱਕ ਭਾਗ ਨੂੰ ‘ਮੰਜੀ’ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਮੰਜੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪੜਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭੇਟਾ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ‘ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ’ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ।

(ਹ) ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ (Separation of Sikhs from the Udasis):- ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘਟਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹਿਮਤ, ਦਲੇਗੀ ਅਤੇ ਸੁੱਘੜਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੌਨਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ-ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲਏ। ਉਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੁਰੂਪ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

(ਕ) ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ (Social Reforms):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਬੜਾ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਅੱਖੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਗੁਣਲਦਾਰ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਹੜੇ ਸੁਧਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਿਆਂਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(i) ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ (Condemnation of Caste System and Untouchability):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਗੰਵਾਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਪੇਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇਗਾ ਕਿ ਲੰਗਰ ਕਿਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ii) ਸਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਧੇਪੀ (Prohibition of Sati):- ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਵਵਾ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜਿਊਇਆਂ ਸੜ੍ਹਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਗੀ ਨੂੰ ਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤੀ ਉਹ ਨਾਗੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(iii) ਪਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ (Prohibition of Parda System):- ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬੰਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰੰਡ ਕੌਚ ਕੇ ਜਾਂ ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਰਦੇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਗੋਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਰੋਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਦਾ ਕੀਤੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

(iv) ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਪੀ (Prohibition of Intoxicants):- ਸਗਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬੁਰਾਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

(v) ਨਵੇਂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (New Place of Pilgrimage):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ:-

(ੳ) ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਅ) ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ੳ) ਇੱਥੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

(ਸ) ਇਥੇ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ 84 ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਕਿ ਇੱਥੇ 84 ਵਾਰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ 84 ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ।

(vi) ਤਿਉਹਾਰ ਮੰਨਾਉਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਢੰਗ (New Mode of Celebrating Festivals):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ, ਮਾਘੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੰਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ -ਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ -ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੰਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ।

(vii) ਜਨਮ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ (Simplification of Birth, Marriage and Death Ceremonies):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਮੌਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਅਨੰਦ' ਨਾਮੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ।

(viii) ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ (Akbar's visit to Goindwal):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ -ਕਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦਾ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੁਰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਆਇਆ। ਚਿਤੋੜਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜਿੱਤ (1567 ਈ.) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਪੁੱਜਾ। ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛੁਕਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦਾ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੀ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਭੂਮੀ-ਕਰ ਵੀ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਰਪਾਲੂ ਬਣ ਗਏ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

(ix) ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of Successor):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ 95 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਹਨੁਮਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1574 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਮੋਹਨ ਅਤੇ ਮੋਹਗੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕ ਯੋਗ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸੀਵੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੰਥੋਂ ਗੁਰੂ ਬਣੇ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1574-1581 ਈ:)

(Contribution of Guru Ram Das Ji)

ਚੰਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ 1574 ਈ: ਤੋਂ 1581 ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ਉ) ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੌਹੀ (Foundation of Ramdaspur-Amritsar):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੌਹੀ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਲ ਸਮਗਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਰਤੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਮੀ ਦੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਮਹਾਰੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਆਪ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਪਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਕਰਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੱਸ ਗਏ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਢੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਜ਼ਾਰ' ਨਾਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੋਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਹੋਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ ਚੱਕ', 'ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ', 'ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ' ਆਦਿ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੈ ਗਿਆ।

ਇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

(ਅ) ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ (Beginning of Masand System):- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਸਰਪਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਬਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਮਸੰਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਧਨ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-

ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਫਲਸ਼ੁਰਪ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਈ ਗੈਰ- ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

(੯) ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ (Reconciliation between the Sikhs and Udasis):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਉਪਮਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਹੋਈ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬੋਹੁੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੇ ਉੱਤਮ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

(੧੦) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕਾਰਜ (Other Measures for the Development of Sikhism):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਸੰਗਤ', 'ਪੰਗਤ', 'ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਲਾਵਾਂ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੰਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ- ਘੋੜੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਆਉਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 679 ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਰਚੇ।

(੧੧) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ, ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ (Friendly relations of Guru Ram Das with the Mughal Emperor Akbar):- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਸੋਨੋਭਿਤ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਛਿੱਗ ਪਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਭੂਮੀ ਕਰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

(੧੨) ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਸਿਧਾਂਤ (Rule for hereditary Succession to Guru-Gaddi):- ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸੇਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਜੱਦੀ ਹੋਣਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਜੱਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਪਦ ਦਾ ਆਧਾਰ- ਗੁਣ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1581-1606 ਈ:)

(Contribution of Guru Arjun Dev Ji)

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 1581 ਈ: ਤੋਂ 1606 ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਗਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਥਮੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ

ਵਿਰੋਧ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ੴ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਿੱਤੀ (Completion of the works of Guru Ram Das):- ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸੰਤੇਖਸਰ ਨਾਮੀ ਦੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਸੰਤੇਖਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

(ਅ) ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ (Construction of Harmandir Sahib):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ 1588 ਈ: ਵਿੱਚ 'ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ 1588 ਈ: ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰ, ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਨੇ ਰੱਖਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਭਾਵ ਇਹ ਮੰਦਰ ਚਾਰੇ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ 1601 ਈ: ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ। ਸਤਖੰਡ 1604 ਈ: ਵਿੱਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਦਿੜਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ-ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਰਹੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ 'ਮੱਕਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾ-ਬਨਾਰਸ' ਬਣ ਗਿਆ।

(ੳ) ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (Foundation of Some Cities):- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1590 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਰਨਤਾਰਨ ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਇੱਕ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਰੋਵਰ ਦਾ ਨਾਂ 'ਤਰਨਤਾਰਨ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਵ - ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਤਰਜ਼ਾਂਦਾ ਹੋ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸ ਗਿਆ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਰਥ-ਮਖਾਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਮਾਝੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਨੇੜੇ 1593 ਈ: ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਤਾਰਪੁਰ' ਜਾਂ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ' ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਖੂਹ ਵੀ ਖੁਦਵਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੰਗ ਸਰ' ਰੱਖਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਉਡੀਕ ਬਾਅਦ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ 1595 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ' ਨਾਮੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕੁਝ ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਛੇ ਹਰਟਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ ਖੁਦਵਾਇਆ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਵੱਖ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ 'ਛੇਹਰਟਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (Construction of Baoli at Lahore):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਡੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਾਉਲੀ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਈ।

(ਹ) ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Organisation and Development of Masand System):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਗਿਠਤ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਤੋਖਸਰ, ਤਰਨਤਾਰਨ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਧਨ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਢੀ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਜੋ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਗਏ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:-

- ਹਰ ਸਿੱਖ 'ਦਸਵੰਧ' ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੀ ਆਮਦਾਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂ ਭੇਟਾ ਕਰੇਗਾ।
- ਦਸਵੰਧ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਾਪੇ ਗਏ। ਉਹ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਧਨ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੋਲਕ' ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣਗੇ।
- ਜਿਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਸੰਦ ਆਪ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਣਗੇ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭੇਜਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਸੰਦੀਆ' ਜਾਂ 'ਸੰਗਤੀਆਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
- ਧਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਸੰਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਨਗੇ।

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕੇ। ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਧੋਗ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

(ਕ) ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ (Compilation of Adi Granth):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ, ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨਭਵ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਗੋਇਦਵਾਲ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਮੌਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 976, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 62, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 907 ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ 679 ਸ਼ਲਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭੁਗਤਾਂ ਜਿਵੇਂ

ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਫਰੀਦ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਗੀ ਸਮਗਰੀ ਇਕਠੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਮਸਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ, ਇਕਾਂਤ ਅਤੇ ਮਣੀਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਵਾਉਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਗਏ। ਕਈ ਵਰ੍ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ 1604 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ 2216 ਸ਼ਲਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

(ੰ) ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ (Encouragement to Horse Trade):- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦਰਿਆ ਸਿੱਧ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ। ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪਨੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਵੇਲੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।

(ਗ) ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ (Social Reforms):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਵਿਪਵਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੇਗਤ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਕੋਹੜੀਆਂ (Lepers) ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਬਸਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਕੋਹੜੀਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਭੋਜਨ, ਵਸਤਰ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ਘ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ (Preaching of Sikhism):- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੋਇਂਦਵਾਲ ਅਤੇ ਸਰਹਾਲੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ 'ਤੇ ਉਹ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਉਸ ਸਿੱਖ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਵਾਦੀ ਭੋਜਨ ਛੱਕ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੈਣੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਚੌਲਾ(Cholha) ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਖਾਨਪੁਰ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਖਾਰਾ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ। ਇੱਥੋਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੋਇਂਦਵਾਲ, ਖੇਮਕਰਨ, ਚੁਨੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ।

(ੰ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਗਰੀ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪੂਰਣ ਸਬੰਧ (Guru Arjun Dev's Friendly Relations with Akbar):- ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਰਹੇ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੁਗਲ ਸਮਗਰੀ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਦਾਰ ਸਮਗਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਸਗੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਭੂਮੀ ਕਰ ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

(ਚ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਆਤਮ ਬਲੀਦਾਨ (Self-sacrifice for Sikhism):- ਦੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ-ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਜਾਤ ਰਹਿਤ, ਵਹਿਮ ਰਹਿਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਕਬਰ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਅਨੁਆਈ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਜਾਦਾ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ 'ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਰੀ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਜੁਰਮਾਨੇ ਨੂੰ ਅਣਉਚਿੱਤ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਗੀਕ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ 1606 ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1606-1645 ਈ:)

(Contribution of Guru Hargobind ji)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਉਪਰੋਤ 1606 ਈ: ਵਿੱਚ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਆਪ 1645 ਈ: ਤੱਕ ਉਸ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ 'ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ' ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਅ ਕੇ ਦਹਿਲੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਥਾ-ਥਾ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ਉ) ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ

(New Policy of Guru Hargobind Ji)

1. ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀਆਂ (Adoption of two Swords-Miri and Piri):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਾਹੁਨਮਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ-ਦੇਵਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 'ਮੀਰੀ' ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ 'ਪੀਰੀ' ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਹੁਨਮਾਈ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਛੂੰਘਾ ਪਭਾਵ ਪਾਇਆ।

2. ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ (Adoption of Royal Symbols):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸੇਲ੍ਹੀ (ਉੱਨ ਦੀ ਮਾਲਾ) ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਲਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਲਗੀ ਸਜਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 52 ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਵੀ ਰੱਖੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਠਾਠ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ 'ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ।

3. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ (Offerings of Horses and Arms to the Guru):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮਸੌਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਧਨ ਦੀ ਥਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਟਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਇੰਡਿੱਧ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

4. ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (Organisation of the Sikh Army):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੋਲ 52 ਅੰਗ ਰੱਖਿਆਕ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਮਾਝਾ, ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਨੌਜ਼ਾਅਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਸਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਜਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਨ-ਬਿਧੀ ਦੰਦ, ਪੀਰਾਨਾ, ਜੇਠਾ, ਪੈਰਾ ਅਤੇ ਲੰਗਾਹ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਪੈਂਦਾ ਥਾਂ ਸੀ।

5. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change in the Daily Life of the Guru):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਉਠਦੇ। ਉਹ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਾਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਜ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਭੇਜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਥਦੁਲ ਅਤੇ ਨੱਥਾ ਮੱਲ ਢਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਰਾਤ ਨੂੰ ਢੋਲਕ ਦੀ ਪੁਨੀ ਅਤੇ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਬਥਦ ਗਾਉਂਦੀ।

6. ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ (Construction of Akal Takht):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ 12 ਫੁੱਟ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ, ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਤਖਤ ਵਰਗ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵੰਡਦੇ ਅਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤ ਸੁਣਵਾਉਂਦੇ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਸਜਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੰਦੇ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਹ ਅਖਾੜੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੇਰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ।

7. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ (Fortification of Amritsar):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਨਾਮੀ ਕਿਲੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਕਿਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਾਮਾਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

**(ਅ) ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ
ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਜ**

(Other Measures of Guru Hargobind for Preaching and Consolidation of Sikhism)

ਅਕਤੂਬਰ 1627 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ (ਫਰਵਰੀ 1628 ਈ:) ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਹਿਰਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਪਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਹੋਰ ਕਈ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(1) ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ (Guru Hargobind's Settlement at Kiratpur):- ਕਲਹੂਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਲਿਆਨ ਚੰਦ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਗਤ ਸੀ, ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਪਰਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ। 1635 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਸ ਸਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ।

(2) ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ (Religious travels of Guru Hargobind):- ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਉਪਰਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਮਿੱਤਰਤਾਪੁਰਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਾਰਾ ਡੇਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਵਾਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਗੁਜ਼ਾਰਵਾਲਾ, ਭਿੰਬਰ (ਗੁਜਰਾਤ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਆਈ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਗਈ। ਉਥੋਂ ਪਰਤ ਕੇ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਿਤਾ ਕੇ ਆਪ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਾਨਕਮਤਾ (ਗੋਰਖਮਤਾ) ਗਏ; ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਹੋਈ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਮੁੜਦੀ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਏ। ਤਖਤਪੁਰਾ, ਫਰੋਲੀ ਭਾਈ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਗਏ।

(3) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜਣੇ (Guru sent Sikh Missionaries to various Places):- ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ 1635 ਈ: ਤੱਕ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ:- ਅਲਮਸਤ, ਫੂਲ, ਗੌਡਾ ਅਤੇ ਬਲੂ ਹਸਨਾ-ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਲਮਸਤ ਨੇ ਨਾਨਕਮਤਾ ਅਤੇ ਢਾਕਾ ਵਿੱਚ, ਗੌਡਾ ਅਤੇ ਫੂਲ ਨੇ ਦੁਆਦਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਲੂ ਹਸਨਾ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਜ਼ਾਰਾ ਅਤੇ ਪੱਠੋਹਾਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਦੰਦ ਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।

(4) ਹਰਿਗਾਇ ਨੂੰ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਨਾਉਣਾ (Guru Har Rai appointed as Successor):- ਜਦੋਂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਨੇਤ੍ਰੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰੇ ਰਤਿਤਾਸਿ (ਬਾਬਾ ਜਾਤਜਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਵੱਤੇ ਪੱਤਰ) ਨੂੰ ਆਗਾਮੀ ਮੁੜਾਗਿਆਨੀ ਸਾਰਾ ਚਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1645-1661 ਈ:)

(Contribution of Guru Har Rai)

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ ਗੋਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਉਹ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਨਰਮ ਦਿਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤੇ:

1. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ (Preaching of Sikh Religion): ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤ ਗਿਰ, ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੋਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ, ਕਸ਼ਮਰ, ਚੂਨੀਆਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਥਾਪਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਈ ਭਗਤ, ਭਾਈ ਭੁੰਦੜ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਆਪ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗਏ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਉਥੋਂ ਉਹ ਮੁਕੰਦਪੁਰ (ਜਲੰਘਰ) ਗਏ। ਮੁਕੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਉਹ ਦੁਸ਼ਾਂਝ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ ਕੇ ਉਹ ਮਾਲਵਾ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ।

2. ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਫੂਲ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ (Guru Har Rai blesses Phul):- ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਿਆਂ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਨਥਾਣਾ (ਬਠਿੰਡਾ) ਵਿਖੇ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਕਰਮ ਚੰਦ (ਦੋ ਭਰਾ) ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਾਲਾ ਆਪਣੇ ਦੋ ਭਤੀਜਿਆਂ ਸੰਦਲੀ ਅਤੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਫੂਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਫੂਲ ਗੁੰਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਢਿੱਡ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਘੱਢੇ ਜਮਨਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣਗੇ। ਉਹ ਕਈ ਪੀੜੀਆਂ ਤੀਕ ਰਾਜ ਵੀ ਕਰਨਗੇ। ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਗੇ ਉਨਾਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਰ ਠੀਕ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਦ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਫੂਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਨ।

3. ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ (Help to Dara Shikoh):- 1658 ਈ: ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਵਾਸਤੇ ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਜੇਡੂ ਹੋਇਆ। ਸਾਮੁੜੀ ਦੇ ਯੁੱਧ (1658 ਈ:.) ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੁਰਨ ਸਬੰਧ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਾਰ ਜਾਣ ਮਹਾਰੋਂ ਵੀ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆ।

4. ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਉਣਾ (Guru Har Rai Ji called to Delhi by Aurangzeb):- ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਮਹਾਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਨੂੰ

ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕਹ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ 14-15 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਲੋਕ-

ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜੇ ਪਈ ਕੁਮਿਆਰ।

ਘੜ ਭਾਂਡੇ ਇੱਟਾਂ ਕੀਆ ਜਲਦੀ ਕਰੋ ਪੁਕਾਰ॥

ਬਾਰੇ ‘ਮੁਸਲਮਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗਿਆ। ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਬੜੀ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ‘ਮੁਸਲਮਾਨ’ ਸ਼ਬਦ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਸਲੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਬੇਈਮਾਨ’ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤਰ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਤਾਂ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗਾਇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਹੋਏ।

5. ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of Successor):- ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਬਦਲ ਕੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗਾਇ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਨਗਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪਤਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗਾਇ ਜੀ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਾਪ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ (1661-1664 ਈ:)

(Contribution of Guru Harkrishan ji)

ਅਕਤੂਬਰ 1661 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 5 ਸਾਲ ਅਤੇ 3 ਮਹੀਨੇ ਸੀ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਬਾਲ ਗੁਰੂ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ 30 ਮਾਰਚ 1664 ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਹੇ। ਇਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ।

1. ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ (Opposition of Ram Rai):- ਰਾਮ ਰਾਇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਤੇ ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁਧ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਗੁਰੂ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਨਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ (ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਦੀ ਸਿਕਾਇਤ ਕੀ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਵਾਂ ਜਤਾਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ।

2. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਉਣਾ (The Guru Called to Delhi by Aurangzeb):- ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁਟਨੀਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ, ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ (ਰਾਮ-ਰਾਇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਦੀ ਅਨਬਣ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਸੇਵੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ। ਬਾਲ ਗੁਰੂ 1664 ਈ: ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ

ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚਲ ਪਏ। ਉਹ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਰਲ ਗਈਆਂ ਸਨ।

3. ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ (Guru Harkrishan Ji at Delhi):- ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰੁੱਸ਼ ਗਏ। ਉਹ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੱਖ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਜਾਨਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਟਗਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਦਿਚਕਾਰ , ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਬਿਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਟਗਣੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠਣ। ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਪਟਗਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

4. ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰ ਲੋਕ:- ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰੁੱਚੇ ਉਦੋਂ ਉੱਥੇ ਹੋਜਾ ਅਤੇ ਚੇਚਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਛੈਲੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ (Death):- ਦਿੱਲੀ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਚਕ ਨਿਕਲ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਰੀਅਲ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਘੁਮਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲੂ ਹੀ ਕਿਹਾ 'ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ'। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਕਾਲਾ ਪਿੰਡ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ 30 ਮਾਰਚ, 1664 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ : (1664-1675 ਈ:)

(Contribution of Guru Tegh Bahadur ji)

ਮਾਰਚ 1664 ਈ: ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਕਰੇ ਸਨ - ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ। ਇਸ ਲਈ 11 ਅਗਸਤ 1664 ਈ: ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਮੱਲ ਅਤੇ ਕਬੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਨਾਰੀਅਲ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਬਕਾਲਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (ਜੋ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਭੋਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਾਪਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ (ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ) ਜੋ ਉੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ। ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ 1664-1675 ਈ: ਤੀਕ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ

(Travels of Guru Tegh Bahadur Ji)

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬੇਤੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਪੇਮ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਬੰਗਲ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਤੱਕ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਸੀ।

1. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (Amritsar):- ਬਕਾਲਾ ਤੋਂ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ, ਦਰਗਾਹ ਮੱਲ ਆਦਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ। ਉਹ ਉੱਥੇ 22 ਨਵੰਬਰ 1664 ਈ: ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਰਜੀ ਮੀਣਾ (ਪ੍ਰਿਵੀ ਚੰਦ ਦੀ ਔਲਾਦ) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਥੇ ਠਹਿਰੇ, ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ 'ਬੈਮ ਸਾਹਿਬ' ਜਾਂ 'ਬੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਵੱਲਾ (Walla):- ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਰੀਆਂ, (Hariyan) ਨਾਮੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸਥਿਤ ਵੱਲਾ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਵੱਲਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਛਕਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਮੰਸੰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭੈੜੇ ਵਰਤਾਉ ਲਈ ਵੀ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ।
3. ਘੂਕੇਵਾਲੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ (Ghukewali or Guru ka Bagh):- ਵੱਲਾ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਘੂਕੇਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਭਾਈ ਘੂਕਾ (ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖ ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਖੂਹ ਵੀ ਪੁਟਵਾਇਆ।
4. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਾਝੇ ਦੇ ਹੋਰ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗਏ (Guru Tegh Bahadur visited some other places of Majha):- ਘੂਕੇਵਾਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਝਾ ਇਲਾਕਾ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਗਏ। ਉਹ ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਖੇਮਕਰਨ ਪਹੁੰਚੇ। ਉੱਥੇ ਚੰਧਰੀ ਰਘਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘੋੜੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ।
5. ਬਕਾਲਾ (Bakala):- ਖੇਮਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਕਾਲਾ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਕਾਲਾ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਰ ਮੱਲ ਨੇ ਚੈਨ ਨਾਲ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ।
6. ਬਿਲਾਸਪੁਰ (Bilaspur):- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਜੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕਿਆ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਸਵਰਗੀ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਣੀ ਜਲਾਲ ਦੇਵੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।
7. ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਨੀੜੀ (Foundation of Chak Nanki):- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜਦੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਜਲਾਲ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਛੱਡਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ 500 ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ 19 ਜੂਨ, 1665 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਦੀ ਨੀੜੀ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।
8. ਸੈਫਾਬਾਦ (Saifabad):- ਅਗਸਤ 1665 ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਰੋਪੜ, ਬਨੂੜ ਅਤੇ

ਚੁੱਥੀ ਇੰਡੀਆ

ਗਾਜਪੁਰਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਮਨਸਥਦਾਰ ਨਵਾਬ ਸੈਫ਼ ਉੱਦੀਨ, ਆਪ ਇੱਕ ਉਦਾਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਹਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ।

9. ਕੈਂਬਲ (Kainthal):- ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਂਬਲ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਤਰਖਾਣ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਤਰਖਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਤਰਖਾਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੈਂਬਲ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ ਵੱਲ ਚੱਲੇ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪੇਹਵਾ ਵਿਖੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

10. ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ (Kurukushetra):- ਬਰਨਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਬੀ ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਯੋਰੀਆਂ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੋਟ ਕਰਨ ਗਏ। ਕੁਰੁਕਸ਼ੇਤਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਾਨੀਬਦਰਪੁਰ, ਕੜਮਾਨਕਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਮਥੁਰਾ, ਆਗਰਾ, ਕਾਨੂਪੁਰ, ਬਨਾਰਸ, ਸਸਰਾਮ ਅਤੇ ਗਯਾ ਤੋਂ ਪਟਨਾ ਪੁੱਜੇ।

11. ਪਟਨਾ (Patna):- ਮਈ 1666 ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਟਨਾ ਪੁੱਜੇ। ਜੂਨ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਗਰਭਵਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਟਨੇ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਢਾਕਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

12. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ (Guru Tegh Bahadur Ji at Dhaka):- ਪਟਨਾ ਤੋਂ 1666 ਈ: ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਢਾਕਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਢਾਕਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਢਾਕਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਢਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਗਤਾਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸੰਗਤ ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੇ ਥਾਪੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਸੰਗਤ ਭਾਈ ਬਲਾਕੀ ਦਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਸਦ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਸੰਗਤਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

22 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ: ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੁਭ ਖਬਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਢਾਕਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮਿਲੀ।

13. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ (Other Travels of Guru Tegh Bahadur in Bengal):- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਿਲਹਟ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਿੱਟਾਗਾੰਗ, ਅਤੇ ਸੋਨਦੀਪ ਵੱਲ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਅਗਰਤਾਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕੌਮੀਲਾ, ਲਕਸ਼ਮ, ਦੌਲਤਗੰਜ, ਸੀਤਾਕੁੰਡ ਅਤੇ ਹਾਸਾਜ਼ਰੀ ਗਏ। 1667 ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਚਿੱਟਾਗਾੰਗ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

14. ਪੁਬੜੀ (Dhubri):- ਆਸਾਮ ਦੇ ਅਹੋਮ ਹਾਕਮ ਚੱਕਰਪਵੱਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਗੋਹਾਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੰਰੋਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਉੱਥੇ ਭੇਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

1669 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਪੁਬੜੀ ਵਿਖੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਉਧਰ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਰੰਗਮਤੀ ਵਿੱਚ ਪੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਹੋਮਾਂ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੱਕਰਪਵੱਜ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਅਸਾਮ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਰੋਹਤਕ, ਕਰੂਕਸੇਤਰ, ਪੇਹੋਵਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਲਖਨੌਰ ਪਹੁੰਚੇ।

ਲਖਨੌਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਬਕਾਲਾ ਹੋ ਕੇ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਵੱਸ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ

(Travels in Malwa and Bangar Region of Punjab)

1672-73 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਬਾਂਗਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਦੇ ਸਾਲ ਰਹੇ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਗਏ ਉਥੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਦੌਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਗਏ। ਸੈਫ਼ਉੰਦੀਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੈਫ਼ਾਬਾਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਗਏ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਮੌਤੀ ਬਾਗ ਵਾਲਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮੂਲੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੜੀ ਬੜੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਖੁਰ ਖੁਦ ਖਾਇਆ। ਮੂਲੋਵਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸੇਖਾ ਗਏ। ਉਹ ਸੇਖੇ ਤੋਂ ਚਿਲਵੰਡੀ, ਖੀਵਾ, ਸਮਉਂ, ਤੀਖੀ, ਖਿਆਲੀ, ਮੌਜੂਦ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਧਮਣਾਂ ਪੁੱਜੇ। ਇਹਨਾਂ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਸ਼ੀਅਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

(Martyrdom of Guru Tegh Bahadur Ji)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅੰਰੋਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ-ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਪਨਾਉਣ ਤੋਂ ਨਾਹ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਈ: ਵਿੱਚ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸੀ?
2. ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
3. ਗੋਇਦਵਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰੱਖੀ ਸੀ?
4. ਅਕਬਰ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗੋਇਦਵਾਲ ਆਇਆ ਸੀ?
5. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਖੋ।
6. ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੰਥੇ ਗੁਰੂ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ?
7. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਰੱਖਿਆ?
8. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
9. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।
10. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਚਾਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
11. 'ਦਸਵੰਧ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
12. 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ?
13. ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
14. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ?
15. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੰਗਤ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
16. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
17. ਗੋਇਦਵਾਲ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
18. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਜਾਤ- ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੋ?
19. ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਸਨ?
20. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗੋਇਦਵਾਲ ਦੂਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ ਸੀ?
21. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਮੌਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ?
22. ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੋ।
23. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸੋ।
24. ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਾਉਲੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
25. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਕਿਉਂ ਲੋੜ ਪਈ?
26. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਲਾਭ ਦੱਸੋ।
27. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਦੋ ਕੰਮ ਲਿਖੋ।
28. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
29. ਜਹਾਂਗੀਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ?
30. 'ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ' ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੋ।
31. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
32. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?

33. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਸ ਸਾਲ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤੇ?

(ਆ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਾਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਗੋਇਦਵਾਲ ਵਿਚਲੀ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਮੰਜੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ?
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਖੇਡਿਆ?
4. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ-ਕੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ?
5. ਆਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
6. ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
8. ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
9. ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
10. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੇਲੇ ਬਣੀਆਂ ਬਾਉਲੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
11. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕੀ-ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਏ?
12. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
13. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
14. ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
15. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀਤੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
16. 'ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ' ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ?
17. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ?

(ਭ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਾਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ :-

1. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
2. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ?
3. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ?
5. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
6. ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
8. ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
9. ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੀ-ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ?
10. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਗਾਇ ਜੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
11. ਗੁਰੂ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
12. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
13. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਮਾਲਵਾ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

(GURU GOBIND SINGH JI'S LIFE, CREATION OF KHALSA
AND HIS PERSONALITY)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਠ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਪਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1699 ਈ: ਵਿੱਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਲੇਗੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਬੇੜੇ ਸਿੱਖ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਹਾਗੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੱਧਰਾ ਮਤਮ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨੇਤਾ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਤਾ, ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੈਨਾਨਾਇਕ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਸੁਧਾਰਕ ਦੇ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ (1666-1708 ਈ:)

(Life of Guru Gobind Singh Ji)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਤੋਂ ਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ਼ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜੁਲਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼-ਮਈ ਰਿਹਾ। . . .

(ਉ) ਜਨਮ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ (Birth and Parentage): - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਦਸੰਬਰ 1666 ਈ: ਨੂੰ ਪਟਨਾ (ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਜਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਇਕਲੋਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਦਾਰ ਜੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਵ-ਜੰਮੇ ਬੋਲ ਦਾ ਨਾਂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

(ਅ) ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਬਚਪਨ (Childhood in Patna) : - ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੇਜ ਵਰ੍ਹੇ ਪਟਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਬਣਨਗੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੌੜਾਂ

ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਭਾਈਆਂ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਨਕਲੀ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਦੇ ਝੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਚਹਿਰੀ ਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਘੁੜਾਮ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ਰੀਦ, ਸ਼ਯੰਦ ਭੀਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵਚਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਂ ਪੈਰੀਬਰ ਬਣੇਗਾ।

(੯) ਲਖਨੌਰ ਵਿਖੇ ਦਸਤਾਰ ਬੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ (Dastar Ceremony in Lakhnaur):- 1671 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ, ਦਾਦੀ, ਮਾਮਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਲਖਨੌਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੀ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮਾਮੇ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਸਜਾਈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਸਜਾਏ ਗਏ।

(੧੦) ਸਿੱਖਿਆ (Education):- 1672 ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ (ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਉਥੋਂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਪੀਰ ਮੁਹੱਮਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਸੀ ਪੜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਪੇਡਿਤ ਹਰਜਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੇ। ਰਾਜਪੂਤ ਬੰਜਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੜ-ਸ਼ਵਾਰੀ ਅਤੇ ਅਸਤਰ-ਸਸਤਰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੋਂ ਲਖਨੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

(੧੧) ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੀ ਪਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (Assumption of Guruship and Martyrdom of Father):- ਮਈ 1675 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੇਡਿਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੱਬਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੈਲ ਪੁੱਜਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੇਡਿਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰੱਹੇ ਮੁਗਲ- ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਬਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੋਪ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੇ ਪਿੰਡ ਮਲਿਕ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਹਾਰਾਂ ਭਾਈ ਜੇਤਾ(ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਰੱਘਰੇਟਾ) ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ- ਰੱਘਰੇਟੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੇਟੇ। ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸੀਸ ਦਾ ਸ਼ਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(੧੨) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਆਹ (Marriages of Guru Sahib):- ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਤਨੀਆਂ ਮਾਤਾ ਜੀਤੇ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮਾਤਾ ਜੀਤੇ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੰ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜਾ ਨਾਮ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਹੋਇਆ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਤ ਭੇਵਾਂ ਹੋ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ; ਬਾਬਾ ਅੰਜੀਤ ਸਿੱਖ, ਬਾਬਾ ਜੀਝਾਰ ਸਿੱਖ, ਬਾਬਾ ਜੋਗਵਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੱਖ।

(੪) ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ (Organization of Army):- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਭੇਟ ਕਰਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਅਣਗਿਣਤ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮੱਗਰੀ ਇੱਕਠੀ ਹੋ ਗਈ।

(੫) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਾਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਰਬਾਰ (Royal Symbols and Regal Court of the Guru):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਵਾਂਗ ਰਾਜਾਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਸਤਾਰ ਤੇ ਕਲਗੀ ਸਜਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਵਾਂਗ ਉੱਚੇ ਆਸਣ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਤੰਬਾਅ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਲੇਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੌਲ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਰੱਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਗਾਰਾ ਬਣਾਇਆ “ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਰਣਜੀਤ ਨਗਾਰ’ ਸੀ।

(੬) ਪਾਊਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਜ (The Guru's activities at Paonta Sahib):- ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੱਦੇ ‘ਤੇ ਨਾਹਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ।

ਨਾਹਨ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਇਕਾਂਤ ਥਾਂ ਚੁਣ ਲਈ। ਉਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਪਾਊਂਟਾ’ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ’। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਏਥੇ 52 ਕਵੀ ਰੱਖੇ। ਇੱਥੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ।

ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਬਾਰਤ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕਰਵਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ, ਤੀਰ ਕਮਾਣ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਫੌਰਾ ਦੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧ ਸ਼ਾਹ ਦੀ 500 ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਈ।

(੭) ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ (Battles fo Pre-Khalsa period):- ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ 1688 ਈ। ਵਿੱਚ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਲੜਨੀ ਚਈ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ, ਕੇਸਗੜ੍ਹ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਨਾਮੀ ਚਾਰ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ।

ਜਦੋਂ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੇ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 1694 ਈ। ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼

ਯੁੱਧ ਛੇਵਣ। ਕਾਂਗੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖਾਨਜਾਦਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੇਜਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਖਾਨਜਾਦਾ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਮਰਾਂਗ 1696 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਲੜਕ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕੀਤੀ।

(ਚ) ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾ (Creation of Khalsa): - ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 1699 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ-ਭਾਈ ਦਿਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਿਮਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਲਾਇਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਜ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਿਆ।

(ਛ) ਉੱਤਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ (Battles of Post-Khalsa Period): - ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1701 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਈ: ਵਿੱਚ ਨਿਰਮੇਹ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਸੌਲੀ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1704 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਧ, ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਸਰਸਾ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1705 ਈ: ਵਿੱਚ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ। ਚਮਕੌਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਦੀਨਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਖਿਦਰਾਨਾ (ਮੁਕਤਸਰ) ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ 1705 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਹਗਾਇਆ।

ਖਿਦਰਾਨਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

(ਜ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਝੂਣਾ (Death of the Guru): - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਤੰਬਰ 1708 ਈ: ਵਿੱਚ ਨੰਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ਪਹੁੰਚੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਾਧੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ।

ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਦੋ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੋਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਨੰਦੇੜ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸੇਵਕ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਪਠਾਣ ਨੇ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਿੱਡ ਵਿਚ ਛੁਗ ਖੇਡ ਚਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਜਖਮ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਦਲ ਵਿੱਚ ਕਮਾਨ ਦਾ ਚਿੱਲਾ ਚੜ੍ਹਾ ਉਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਖਮ ਫਿਰ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1708 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਂ ਗਏ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ-1699 ਈ:

(Creation of Khalsa 1699 A.D.)

1699 ਈ: ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਜਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸਨ।

ਕਾਰਨ (Cause)

1. ਪਹਿਲੇ ਨੌ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਾਰਜ (Measures for the Development of Sikhs! In by the previous Nine Gurus):- ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਬੀਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਦੇ ਗੈਰੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾ ਕੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੋਟ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰਨ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕੀਤੀ।
2. ਅੰਰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ (Aurangzeb's Atrocities upon the Hindus):- ਅੰਰਗਜ਼ੇਬ ਡਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਤੁਮੀ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤੀ ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਜਿਥੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਤੁਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਲਵਾਨ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ।
3. ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਾ ਰਹਿਣਾ (Unreliable Hill Rajas):- ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ-ਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਨਾਦੋਣ ਦੇ ਯੁੱਧ (1690) ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ। ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ।
4. ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬੰਧਨ :- ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਵਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ।
5. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Mission of the Guru's Life):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ 'ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਸੈਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਗਈ।

ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਜਨਮ (Birth of the Khalsa)

1. ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ (Selection of Five Beloved Ones):- 1699 ਈ. ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸ਼ਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ। ਉਸ ਸਭਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਪਗ

80,000 ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਜੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ—ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਦੇ ਸਕੇ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ। ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਦਇਆ ਰਾਮ (ਖੱਤਰੀ) ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੋਂ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਹ ਤੰਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਮੰਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਧਰਮ ਦਾਸ (ਜੱਟ) ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੋਂ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਤੰਬੂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜ ਵਾਰ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਭਾਈ ਦਇਆ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜਿਮਤ ਰਾਇਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਸੰਦਰ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਹੋਗਾਂ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ' ਦੀ ਸਮੁੱਹਿਕ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ।

2. ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ (Khande Di Pahul):- ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਬਾਟੇ ਵਿੱਚ ਸਾਫ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਪਤਾਸੇ ਪਾ ਕੇ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਹਿਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਖੰਡੇ ਦੇ ਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ', 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ', 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ', 'ਸਵੈਯੋ', ਅਤੇ 'ਚੌਪਈ' ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਸੇ ਬਾਟੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਰੋਵਾਰੀ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਲਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ।

3. ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Principles of the Khalsa):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਿਯਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1. 'ਖਾਲਸਾ' ਵਿੱਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' ਸੇਵਨ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਅਖਵਾਏਗਾ।
2. ਹਰ ਇੱਕ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਿੰਘ' ਸ਼ਬਦ ਲਾਏਗਾ। ਖਾਲਸਾ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਕੌਰ' ਲਾਏਗੀ।
3. ਖਾਲਸਾ ਪੰਜ 'ਕਕਾਰ'-ਕੇਸ, ਕੰਘਾ, ਕੜਾ, ਕਛਿਗਾ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨ-ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ।
4. ਖਾਲਸਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਦੀਸਵਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।
5. ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ-ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਸਵੈਯੋ ਅਤੇ ਚੌਪਈ- ਦਾ ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ।
6. ਉਹ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਵੀ ਕੱਢੇਗਾ।

7. ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਬਾਵਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖੇਗਾ।
8. ਉਹ ਅਸਤਰ-ਸਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਰਹੇਗਾ।
9. ਉਹ ਤੰਮਾਲੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਹਲਾਲ ਮਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਏਗਾ।
10. ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ੍ਹ ਰੱਖੇਗਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇਗਾ।
11. ਖਾਲਸਾ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਸਮੇਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ' ਗਜਾਉਣਗੇ।

ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਸਿੱਟੇ

(Significance or Results of the Creation of the Khalsa)

ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ।

1. **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਰੰਭੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣਾ** (Completion of work begun by Guru Nanak Dev Ji):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ।
2. **ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ** (End of the Masand System):- ਦੌਰੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ' ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲੋਕ ਸਵਾਰਥੀ, ਲੋਭੀ ਅਤੇ ਭਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੰਸਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੀ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਗਿਆ।
3. **ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਧਿਕ ਮਹੱਤਵ** (Increasing Importance of the Khalsa Sangat):- ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ 'ਖੱਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ' ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ।
4. **ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਵਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ** (Increase in the Number of the Sikhs):- ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਕੋਈ ਪੇਜ ਮੌਖਿਕ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ।
5. **ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ** (Infusion of New Spirit among the Sikhs):- ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ' ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ-ਬਾਵਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਅਖਵਾਉਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਅਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਸ਼ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਸੁਧਾਰ੍ਹ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ।

6. ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਰੋਧ (Successful resistance of the Mughals):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ਼ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੱਖ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 1699 ਈ. ਤੋਂ 1705 ਈ. ਤੱਕ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਯੁੱਧ ਲੜੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸੈਨਿਕਾ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

7. ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ (Warfare between the Guru and the Hill Rajas):- ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਡਰਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਗਠਜੋੜ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਮਹਾਰੇਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨੇ ਪਏ।

8. ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ (Separate Form of Sikh Community):- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਨ-ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਗੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜ 'ਕਕਾਰਾਂ' ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰੀ ਸੁਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਵਰਗ ਦੇ ਮਰਦ 'ਸਿੰਘ' ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 'ਕੌਰ' ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ।

9. ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਿਟਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਿਆ (Khalsa saved Hinduism from Extinction):- ਅੰਗੜਜੇਬ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਅਖਾਹ ਜੂਲਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਜੂਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਅੰਗੜਜੇਬ ਦੇ ਜੂਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਰੱਖਿਆ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ।

10. ਖਾਲਸਾ ਨਾਲ ਵਹਿਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ (Death blow to Superstitions):- ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਯੱਗਾਂ, ਬਲੀਆਂ, ਵਰਤਾਂ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਅਥ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

11. ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ (Democratic elements in Sikhism):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ' ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਵੇਡ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੋਏ।

12. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉੱਥਾਨ (Rise of Political power of the Sikhs):- ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀ, ਬਹਾਦਰੀ, ਨਿਭਰਤਾ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਬਲੀਦਾਨ

ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਿੜ ਹੋਈਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ ਪਏ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਮ ਵਿੱਚ ਦਿੜ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੜੀ ਹਿੱਮਤ, ਦਲੇਗੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਖਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਿੰਨ-ਬਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ (ਮਿਸਲਾਂ) ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੁਲਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈਆਂ (Battles of Guru Gobind Singh against the Political and Religious tyranny)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਸੰਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾ ਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ। ਲੋਕ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਕੁਝ ਲੜਾਈਆਂ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵ-ਉੱਤਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਪੂਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

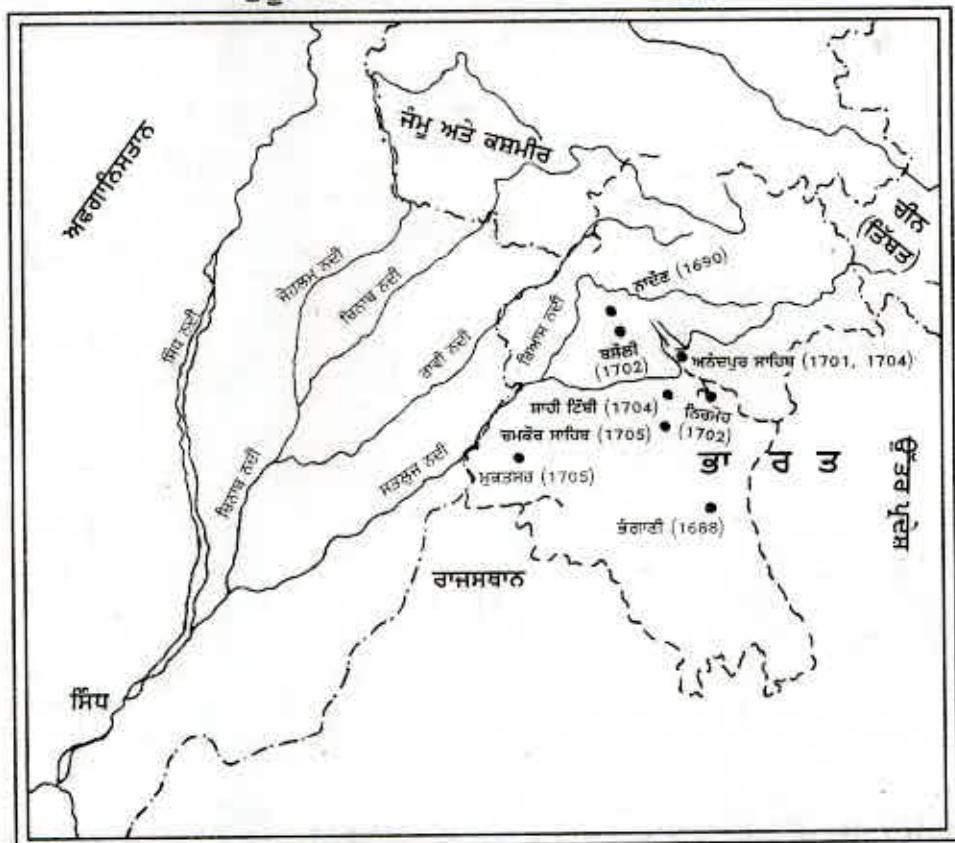
(Battles of Pre-Khalsa Period)

(ੴ) ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ (Conflict with Raja Bhim Chand of Bilaspur): - ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਣਬਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ, ਪਰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਤੀਸਰਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗਅਾਂਢ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਚੰਥਾ, ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਕਰ ਮੰਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਵਾਂ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਮਾਖੇਵਾਲ (ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ‘ਪ੍ਰਸਾਦੀ’ ਹਾਥੀ (ਆਸਾਮ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਤਨ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੇਬੂ (ਕਾਬਲ ਦੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੀ ਭੇਟਾ) ਦੇਖ ਕੇ ਜਲ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਤੁੜਮਾਈ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਵਾਲਾ ਤੰਤੁ ਮੰਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਨਿਯਤ ਤਾਜ਼ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ।

(ਅ) ਭੰਗਾਣੀ ਦਾ ਯੁੱਧ 1688 ਈ: (Battle of Bhangani 1688 A.D.): - ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਪਾਉਂਟਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਟਿਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਅਤੇ ਆਪਣੇ 52 ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। 1688 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਪਈ।

ਕਾਰਨ (Cause):- ਗੁਰੂ ਜੀ ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਾਰਨ ਸਨ:-

ਗਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਲੜਕੇ ਅਜਾਮੇਰ ਚੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੀ ਵਾਸਤੇ ਕੀਮਤੀ ਤੌਹਡੇ ਭੇਜੇ ਜਿਹੜੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੀ ਬਰਾਤ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਨ

- (i) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।
- (ii) ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਪਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।
- (iii) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ 500 ਪਠਾਣ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ।
- (iv) ਆਲੋਂ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਉਕਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
- (v) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ।
- (vi) ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਾਰਾਤ ਜੋ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੰਘਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਘਟਨਾਵਾਂ (Events):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭੰਗਾਣੀ ਨਾਮੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਾਬਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਦੋਂ ਦਾ ਪੀਰ ਬੁੱਧ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ 700 ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ। 22 ਸਤੰਬਰ 1688 ਈ: ਨੂੰ ਨੇ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਚੱਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੋੜ ਦਿਖਾਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਯੁੱਧ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Significance of War):- ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਜਿੱਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਸੀ।

- (i) ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਕ ਜੰਮ ਗਈ।
- (ii) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਗਠਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
- (iii) ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਾਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ।
- (iv) ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਊਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੜ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਵੱਡੇ।
- (v) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ, ਕੇਸਗੜ੍ਹ, ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਨਾਮੀ ਚਾਰ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਈ।

(੯) ਨਾਦੌਣ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1690 ਈ: (Battle of Nadaun 1690 A.D.): - ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਕਰ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੋਣ ਇੱਕ ਸੰਘ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰ ਨਾ ਦੇਣ ਤੇ ਜੰਮ੍ਹ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸੂਬੇਦਾਰ ਮੀਆਂ ਖਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ 1690 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ ਨੇ ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਕਾਂਗੜਾ ਤੋਂ 32 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਿਆਸ ਨਦੀ ਦੇ ਤੱਟ 'ਤੇ ਨਾਦੌਣ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਨਾਦੌਣ ਦੀ ਜਿੱਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਲਿਫ ਖਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ।

(੧੦) ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ- 1694 ਈ: (Mughal Expeditions against the Guru and Hill Rajas-1694 A.D.)

(i) ਖਾਨਜਾਦਾ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ 1694 ਈ: (Khanzada Rustam Khan's Expedition, 1694 A.D.): - ਦੱਖਣ ਵਿਖੇ ਮੁਗਲ ਸਮਾਰਾਟ ਐਰੋਗਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਂਗੜਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖਾਨਜਾਦਾ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ 1694 ਈ: ਨੂੰ ਸਰਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ 'ਤੇ ਅਜੇ ਕੁਝ ਗੱਲੇ ਹੀ ਬਰਸਾਏ ਸਨ ਕਿ ਖਾਨਜਾਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

(ii) ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ, 1696 ਈ: (Hussain Khan's Expedition, 1696 A.D.):- ਖਾਨਜ਼ਾਦਾ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੇ 1696 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਸੈਨਿਕ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਲੇਰ ਅਤੇ ਜਸਵਾਨ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰ ਮੰਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਟਾਲ - ਮਟੇਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭੀਮ ਚੰਦ (ਬਿਲਾਸਪੁਰ) ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲ ਚੰਦ (ਕਾਂਗਜ਼ਾ) ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਂ ਨੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਚੰਦੇਲ ਰਾਏ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾਵਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਸਿੱਘ (ਜਸਵਾਨ) ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਭੱਜ ਗਈਆਂ।

(iii) ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਦੀ ਜੰਗੀ ਕਾਰਵਾਈ (Prince Muazzam's Campaign):- ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਦੱਖਣ ਵਿਖੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੇਜੀ। ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ, 1699-1708 ਈ:

(Battles of the Post-khalsa Period, 1699-1708 A.D.)

ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (1699 ਈ:) ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ (1708 ਈ:) ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ-ਕਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿਆਦਾਤਰ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗੇ ਰਹੇ।

1. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ 1701 ਈ: (First Battle of Anandpur, 1701 A.D.):- ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਲਗਪਗ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਸਤਰ ਚੁੱਕਣੇ ਪਏ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਦੇਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਉੱਥੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਬਣਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਦੇਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ; ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1701 ਈ: ਨੂੰ ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੱਖ (14-15 ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸਮਝਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਤਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਮਝਤੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਿਰਮੇਹ ਵਿਖੇ ਚਲੇ ਗਏ।

2. ਨਿਰਮੇਹ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਈ: (Battle of Nirmoh, 1702 A.D.):- ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1702 ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸਿਉਂ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਅਤੇ ਦੁਸਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਨਿਰਮੇਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੱਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

3. ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਲੜਾਈ, 1702 ਈ: (Battle of Satluj, 1702 A.D.):- ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮੇਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮੇਹ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਲਗਪਗ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੀ ਜੇਤੂ ਰਹੇ।

4. ਬਸੋਲੀ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1702 ਈ: (Battle of Basoli, 1702 A.D.):- ਸਤਲੁਜ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਬਸੋਲੀ ਵਿਖੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਸੋਲੀ ਅਤੇ ਜਸਵਾਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਸੰਧੀ 1702 ਈ: ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਿਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਨਾ ਲੜਨੀ ਪਈ।

5. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੂਜਾ ਯੁੱਧ, 1704 ਈ: (Second Battle of Anandpur, 1704 A.D.):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੇਲ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭੀਮ ਚੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉੱਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਵਜੀਰ ਖਾਂ, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰੰਘੜਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਧਾਵੇ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੈਰੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਯੁੱਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਇਸ ਲਈ ਚਾਲੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ 'ਬੇਦਾਵਾ' ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ। ਅੱਤ 20 ਦਸੰਬਰ 1704 ਈ: ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

6. ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਦਾ ਯੁੱਧ (Battle of Shahi Tibbi):- ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ

ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕੋ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 50 ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੈਕੜੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

7. ਸਰਸਾ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Sarsa):- ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਰਸਾ ਨਦੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪੋ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ (ਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਪੁੱਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਅਤੇ 100 ਕੁ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵੈਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੈਕੜੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਫੁੱਥ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਅਨਮੌਲ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਸ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਇਸ ਭੱਜ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੋਹੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੋਗਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਾਤਿਹ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਗਏ।

8. ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1705 ਈ: (Battle of Chamkaur, 1705 A.D.):- ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ—ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ—ਘਨੇਲਾ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਨਿਹੰਗ ਖਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੇਵਲ 40 ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹੂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਪਤ ਕਰ ਗਏ। ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪਿਆਰੇ— ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮੋਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ—ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 40 ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਛੱਡ ਜਾਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਦਾ ਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੰਘ ਲੜਦੇ—ਲੜਦੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਆਲਮਗੀਰ, ਦੀਨਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਖਿਦਰਾਣੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

9. ਖਿਦਰਾਣਾ ਦਾ ਯੁੱਧ, 1705 ਈ: (Battle of Khidrana, 1705 A.D.):- ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਬੇਸ਼ਮਾਰ ਸਿੱਖ ਰਲ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਦੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਲਗਭਗ 2,000 ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਸਨ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ 10,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜੀਰ ਖਾ ਉੱਥੇ

ਪੁੱਜਾ। 29 ਦਸੰਬਰ 1705 ਈ: ਵਿੱਚ ਖਿਦਰਾਣਾ ਦੀ ਢਾਬ ਉੱਤੇ ਘਮਸਾਣ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਆਹੁ ਵੀ ਲਾਹੇ। ਉੱਥੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਲਈ ਲੜਨਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥਮੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇਦਾਵਾ ਵਾਲੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਜਿੱਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਬੇਦਾਵਾ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਚਾਲੀ ਮੁਕਤੇ' ਕਹਿ ਦੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਿਦਰਾਣਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮੁਕਤਸਰ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ (Personality of Guru Gobind Singh)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ, ਉੱਤਮ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ, ਬਲਵਾਨ ਸੈਨਾਨਾਇਕ, ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੇਤਾ ਸਨ।

(ੴ) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (As a Man)

1. ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਰੰਗ ਰੂਪ (Impressive and Charming Personality):- ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨਾ, ਸਰੀਰ ਗੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰੰਗ ਰੋਚਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੌੜਾ, ਅੱਖਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪਰ ਚਮਕਦਾਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਸਤਰ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਉੱਤੇ ਕਲਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਬਾਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਕਲਰੀਧਰ ਦਸਮੇਸ਼' ਜਾਂ 'ਚਿੱਟਿਆਂ ਬਾਜ਼ਾਂ ਵਾਲਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਦਲੋਰ ਅਤੇ ਨਿਡਰ (Courageous and Fearless):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਐਕੜਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਰਾਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸਧਾਰਣ ਦਲੋਰੀ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਵੀ ਅਦਭੂਤ ਦਲੋਰੀ, ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਵਰਗਾ ਖਤ ਲਿਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਖਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬੇਦੋਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ।

3. ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ (Man of Strong Determination):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨੌ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕਰਨਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਵੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਵੀ ਰਹੇ।

4. ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਮੁਨਤ (Embodyment of Sacrifice):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ,

ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ।

੫. ਉੱਚਾ ਨੈਤਿਕ ਆਚਰਨ (High Moral Character):- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੂਠ ਅਤੇ ਧੈਰਿਆਜ਼ੀ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਕੋਈ ਲੋਭ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਪੈਸਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵੀ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਿਰਧਨ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖਾਸ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤਾ (ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰੰਘਰੇਟਾ) ਨੂੰ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਕੀਰਤਰਪੁਰ ਪੁੱਜਾ ਸੀ, ‘ਰੰਘਰੇਟਾ’, ‘ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੇਟਾ’ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

੬. ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ (Liberal and Tolerant in Religious views):- ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਅੰਗੜੀਜ਼ਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਘੁੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੀਰ ਮੁਹੱਮਦ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ, ਨਿਹੰਗ ਖਾਂ, ਨਈ ਖਾਂ, ਵਰਗੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਵਾਨ ਸਨ।

(ਅ) ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(As a Poet and Scholar)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਸਰਸਾ ਦੀ ਲੜਾਈ’ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਕੁੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ’, ‘ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ’, ‘ਜਫਰਨਾਮਾ’, ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ’, ‘ਸਸਤਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ’, ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪ ਨੇ 52 ਕਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕਈ ਕਵੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਨ-ਸੈਨਾਪਤ, ਨੰਦ ਲਾਲ, ਉਦੈ ਰਾਏ, ਅਨੀ ਰਾਏ, ਸੁਖਦੇਵ, ਹੰਸ ਰਾਜ, ਲੱਖਨ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ।

(ਈ) ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(As an Organiser)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੀਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਠ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਾਗਿਆ, ਉਹ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਯੋਧੇ ਬਣ ਗਏ।

ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੇਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ—ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਖਾਲਸਾ ਗੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ‘ਦੇਹਧਾਰੀ’ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ—ਜਿਥੇ ਵੀ ਕਦੇ ਪੰਜ ਖਾਲਸਾ ਇੱਕੱਠੇ ਹੋਣਗੇ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਇਥੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਕਤੇਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੇਢੀ ਸਨ।

(ਸ) ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(As a Military General)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੜ੍ਹ-ਸਵਾਰੀ, ਤਲਵਾਰ ਬਾਜੀ ਅਤੇ ਤੌਰ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਫਲ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਚਮਕੋਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ 40 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵਖਤ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਮਾਇਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਯੋਗ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਾਂਗ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਕਦੇ, ਕਿਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਡੰਗਾਣੀ ਅਤੇ ਖਿਦਰਾਣਾ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਚਿੱਤ ਸਥਾਨ ਚੁਣਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਰੱਖਿਆਤਮਿਕ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਹਾੜੀ ਗਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਚਨ ਪਾਲੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਹੀ ਲੜੇ।

(ਗ) ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ

(As a Religious Leader)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਜੋਂ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ—ਸੱਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰੋ, ਸ਼ੁੱਧ ਚਰਿੱਤਰ ਰੱਖੋ, ਕਾਮ, ਕੌਣ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਬੇਕਾਰ ਤੋਂ ਬਚੋ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ

ਵਾਂਗ 'ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ' ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ।

ਅਭਿਆਸ

(ਉ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ/ ਇਕ ਵਾਕ (1-15 ਸ਼ਬਦ) ਵਿਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ? ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੱਸੋ।
2. ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਕੀ-ਕੀ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ?
3. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ?
4. ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ? ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਹੱਲ ਕੀਤਾ?
5. ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਸਾਰੇ?
6. ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
7. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਏ?
8. ਖੇਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨਾਂ-ਕਿੰਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
9. ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਕੀਤੀ ਗਈ?
10. ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਉੱਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ?
11. ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਕਾਰਨ ਦੱਸੋ।
12. ਨਾਦੇਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ?
13. ਪੂਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਭਾਵ ਲੈਂਦੇ ਹੋ?
14. ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ? ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਾਂ ਕਿਉਂ ਪਿਆ?
15. 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਨਾਮਕ ਖਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ?
16. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
17. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੌਢੀ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਟਨਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਕਿਵੇਂ ਬਿਤਾਇਆ?
2. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
5. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚੁਪ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿਮਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
6. ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਹੋਈ? ਇਸ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਣ ਕਰੋ।

7. ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੜਾਈ 'ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
8. ਪਿਦਰਾਣਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
9. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਾਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
  2. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਉਂ ਲੋੜ ਪਈ?
  3. ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਸੀ?
  4. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਵ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  5. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰ-ਖਾਲਸਾ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
  6. ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
  7. ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
- (ਸ) ਦਿੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਸੇ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਸਥਾਨ ਦਰਸਾਓ।

*****

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ

(BANDA BAHADUR AND THE SIKH MISLS)

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਉੱਥਾਨ (Rise of Banda Bahadur) :- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਮੰਨਣ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਨੰਦੇਡ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਾਂਧ ਦਾਸ ਬੈਰਾਗੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮਾਂਧ ਦਾਸ 'ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਮਾਤਾ ਗੁਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਖੌਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਸਜਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੱਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਤੀਰ, ਇੱਕ ਬੰਡਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਠਗਾਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਈ ਬਿਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਾਜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਾਬ ਦੇਣ।

ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਲਵਾ, ਦੁਆਬਾ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸੈਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਮਹਰੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੁਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋਨੀਪਟ 'ਤੇ ਹਮਲਾ (Attack on Sonepat):- ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੁਚ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸੋਨੀਪਟ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੇਵਲ 500 ਸਿੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਫੌਜਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ।

ਭੂਣਾ (ਕੈਬਲ) ਦੇ ਬਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਲੁੱਟ (Seizure fo Imperial Treasury of Bhuna):- ਸੋਨੀਪਟ ਤੋਂ ਜਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਕੈਬਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਮੁਗਲ ਸੈਨਿਕ ਜਮੀਨ ਦੇ ਉਗਰਾਹੇ ਹੋਏ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਧਨ ਨਾਲ ਭੂਣਾ ਪਿੱਛ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸੈਨਿਕ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਭੂਣਾ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਕੈਥਲ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹਾਰ ਖਾਪੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਧਨ ਖੋਲ ਲਿਆ।

ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Samana):- ਭੂਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਸਮਾਣੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜੱਲਾਦ ਸਯੰਦ ਜਲਾਲਉੰਦੀਨ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਜੋਗਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੱਲਾਦ ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਵੀ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। 26 ਨਵੰਬਰ, 1709 ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਮਾਣਾ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਪੰਡਿਆਂ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮਾਣਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਗਪਗ 10,000 ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਯੰਦ ਜਲਾਲਉੰਦੀਨ, ਸ਼ਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਅਤੇ ਬਾਸ਼ਲ ਬੇਗ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਹਾਸਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਘੁੜਾਮ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Ghuraam):- ਸਮਾਣਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੜਤਾ ਠਹਿਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਘੁੜਾਮ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਘੁੜਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਮਿਲਿਆ।

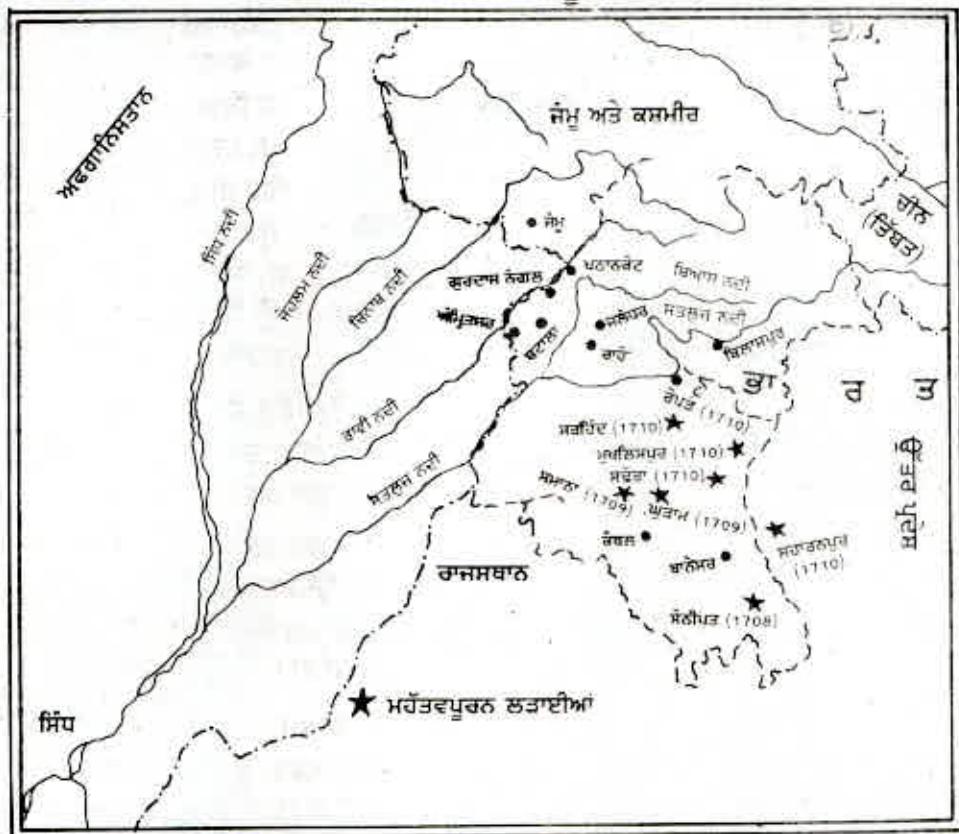
ਕਪੂਰੀ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ (Attack on Kapuri):- ਘੁੜਾਮ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਠਸਕਾ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਅਤੇ ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਪੂਰੀ ਪੁੱਜਾ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਕਦਮਉੰਦੀਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਡਚਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲਾ ਕੇ ਸਵਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

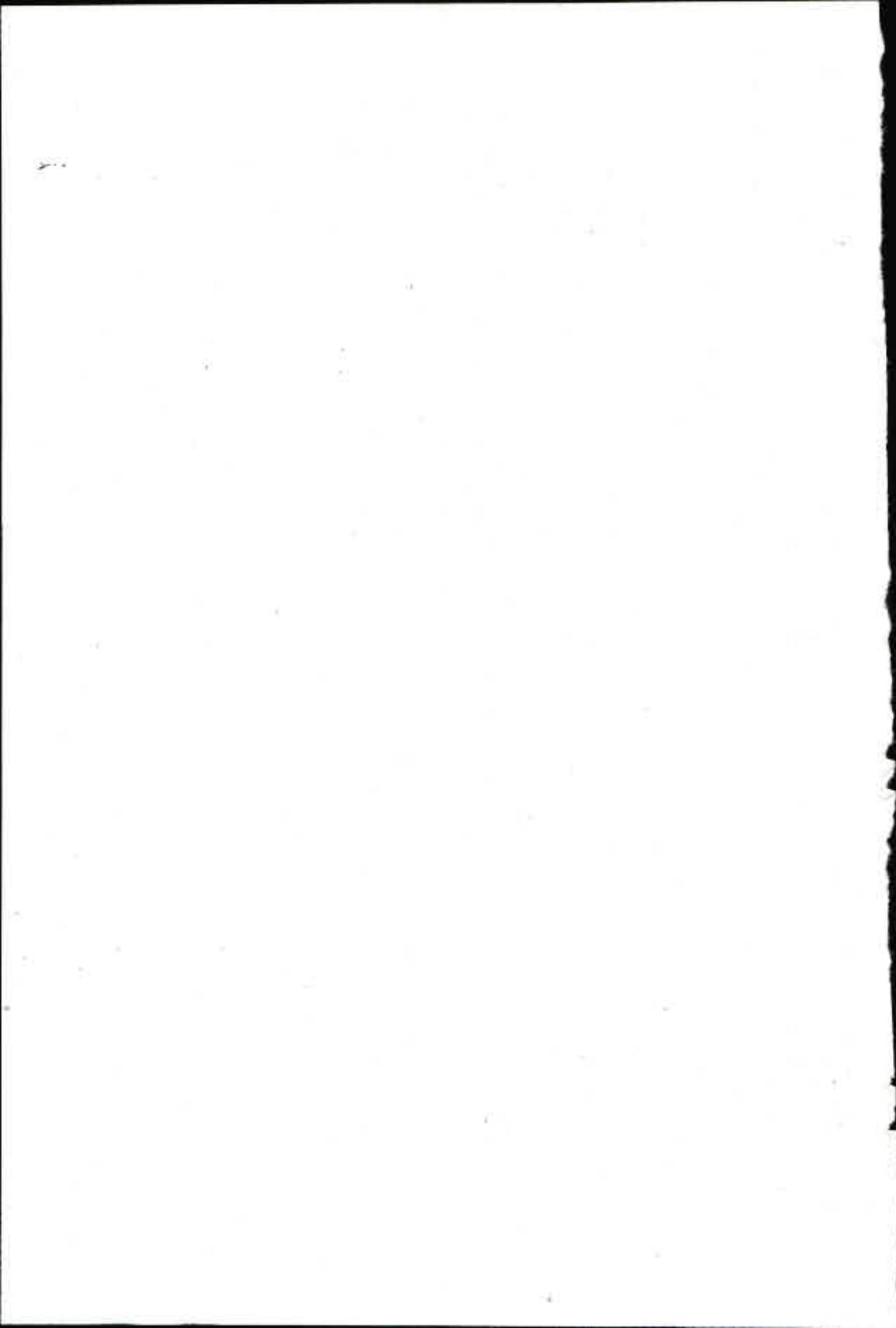
ਸਢੌਰਾ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Sadhaura):- ਸਢੌਰੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁਟਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸਾਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਪੀਰ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਤਲ ਗੜੀ' ਹੈ।

ਮੁਖਲਿਸਪੁਰ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Mukhlispur):- ਸਢੌਰਾ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਖਲਿਸਪੁਰ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਗਰ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਿਆ।

ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ (Battle of Chappar-Chiri, Conquest of Sirhind):- ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਰਹਿੰਦ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਫੌਜ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿਣਿਆ ਗਿਆ

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੜਾਈਆਂ

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਜੀਰ ਖਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁਸ਼ਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੋਠ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਵੀ 1,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਦੀ ਫੇਜ਼ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 20,000 ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਘੋੜ ਸਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੰਦੂਕਚੀ, ਤੁਪਚੀ ਅਤੇ ਹਾਬੀ ਸਵਾਰ ਵੀ ਸਨ।

ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਲਗਾਪਗ 16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ 22 ਮਈ, 1710 ਈ. ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨੋਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਢਾਉਣ ਲਈ ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਆਪ ਅੱਗੇ ਵਹਿਆ। ਸਿੱਖ ਬੜੀ ਦਲੇਗੀ ਨਾਲ ਵੇਰੀ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੇਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਭਗਦੜ ਮੱਚ ਗਈ। ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵੇਰੀ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ।

ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਗਰੋਂ 24 ਮਈ, 1710 ਈ. ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 500 ਸਿੱਖ ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਰਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਕਥਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਾਪਗ ਦੇ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇ। ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਮਿਲਿਆ।

ਵਜੀਰ ਖਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੁੱਖ 'ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੁੱਚਾ ਨੰਦ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਵਾਏ ਸਨ, ਨੂੰ ਗਿਰਵਤਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਨੌਕ ਵਿੱਚ ਨਕੋਲ ਪਾਈ ਗਈ। ਸਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ (Administration of the Conquered Territories)

ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾਇਆ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਮਾਣਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਨੇਸਰ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਚੁੰਮੇਵਰੀ ਸੰਪੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੁਖਲਿਸਪੁਰ ਨਾਮੀ ਪਹਾੜੀ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਪਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਕਿਲੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਲੋਹਗੜ੍ਹ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਹੁਣ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾਇਆ ਸੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰੀ ਪਥਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਹੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest in the Ganga-Yamuna Doab):-ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ

ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਥਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੈਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਬੇਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨਾਰਸਾ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾਏ।

ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਅਲੀ ਹਾਮਿਦ ਖਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਹਾਰ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਭਾਗ ਨਗਰ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬੇਹਾਤ ਵੱਲ ਕੁਚ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪੀਰਜਾਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੀਰਜਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬੇਹਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਅੰਬੇਤਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪਠਾਣ ਬੜੇ ਅਮੀਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਧਨ ਮਿਲਿਆ।

21 ਜੁਲਾਈ, 1710 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਾਨੇਤਾ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ੇਖਜਾਦੇ, ਜੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਡਾਟ ਗਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 300 ਸ਼ੇਖਜਾਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

ਇੱਥੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਵੈਰੀ ਉਨਾਰਸਾ ਦੇ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਰਾਹੋਂ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੈਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਡੱਡ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਵੇ। ਪਰ ਜਲਾਲ ਖਾਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਦੂਤ ਦਾ ਨਿਗਦਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਉਨਾਰਸਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੋਈ।

ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ (Occupation of the Jalandhar Doab): - ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹਟਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਸਮਸ ਖਾਂ ਨੂੰ 'ਪਰਵਾਨਾ' ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਮਸ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੁੱਧ ਜਹਾਦ (ਧਰਮ-ਯੁੱਧ) ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇੱਕਨੇ ਹੋ ਗਏ। ਓਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਹੋਂ (Rahon) ਵਿਖੇ ਚਲੇ ਗਏ। 11 ਅਤੇ 12 ਅਕਤੂਬਰ, 1710 ਈ: ਨੂੰ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ ਅਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ: - ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਲਗਪਗ 8000 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਹਾਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਟਾਲਾ ਅਤੇ ਸਨਿਆਲਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਪ੍ਰਗਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੈਦਰੀ ਈਡੇ ਬੱਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ (The Haidri Flag Crusade):- ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੱਜਦ ਅਸਲਮ ਖਾਂ ਦਿੱਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਹੈਦਰੀ ਈਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਈਡੇ ਹੇਠ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿਛ ਭਰਤ (ਲਾਹੌਰ) ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕੋਟਲਾ ਬੇਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੁਹਿਮਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ।

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ

(Bahadur Shah's Measures against the Sikhs)

ਜਦੋਂ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਵਖ਼ਤ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ 27 ਜੂਨ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਅਵੰਧ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨ।

ਅਮੀਨਾਬਾਦ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Aminabad):- ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫੌਜਦਾਰ ਖਾਂ ਮੇਵਾਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 26 ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਅਮੀਨਾਬਾਦ (ਬਾਨੋਸਰ ਅਤੇ ਤਰਾਵੜੀ ਵਿਚਕਾਰ) ਵਿਖੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਫੌਜ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਜਿਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਅਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜਦਾਰ ਖਾਂ ਮੇਵਾਤੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ।

ਸਦੌਰਾ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Sadhaura):- ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਦੁਸ਼ਮਣ 'ਤੇ ਚੜਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਸਦੌਰਾ ਵਿਖੇ ਭੇਰੇ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੀ। 4 ਦਸੰਬਰ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਸਹੀ ਭੇਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਵੀਰਤਾ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਵੈਰੀ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਸ਼ਰਨ ਲਈ।

ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਯੁੱਧ (Battle of Lohgarh):- ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵਜੀਰ ਮੁਨਾਇਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 10 ਦਸੰਬਰ 1710 ਈ: ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦੂਸਰੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ

ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੋਨੋਂ ਪਾਸਿਆ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਪਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾਅ ਕੇ ਕੌਚਣ ਲਈ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਵਰਗੀ ਪੇਸ਼ਾਕ ਪਾ ਲਈ। ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉੱਥੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨਾਹਨ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

11 ਦਸੰਬਰ, 1710 ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਮੁਨਇਮ ਖਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੱਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਨੱਸ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੀਦ ਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੱਠ ਨਾਹਨ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸਫੌਰਾ, ਬਡੋਲੀ, ਰੋਪਤ, ਹਸਿਆਰਪੁਰ, ਕਲਾਨੰਦ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ (Banda Bahadur's Activities in the Hills):- ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣ ਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਘ ਜੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਰੀ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ 'ਪਰਵਾਨਾ' ਭੇਜਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂਹ ਕਰਨ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੇ 1300 ਸੈਨਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਡਰ ਗਏ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਿੱਧ ਸੈਨ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੈ।

ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਕੁੱਲ੍ਹ ਵੱਲ ਵਹਿਗੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਸਿੱਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਚਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਉਸ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੁੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਚੰਬਾ ਰਿਆਸਤ ਵੱਲ ਵਹਿਗੀ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਉਧੇ ਸਿੱਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1711 ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਜੈ ਸਿੱਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Behrampur):- ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਰਾਏਪੁਰ ਅਤੇ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਜੇਮੂ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਬਾਯਜ਼ੀਦ ਖਾਂ ਖੇਸ਼ਗੀ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 4 ਜੂਨ, 1711 ਈ: ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਨੌਜਵੇਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ ਸਿੱਘ ਅਤੇ ਫਾਤਿਹ ਸਿੱਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜੋਹਰ ਦਿਖਾਏ। ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪਾਪਤ ਹੋਈ।

ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਮਹਾਰਾਂ ਬੰਦਾ ਸਿੱਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਰਾਏਪੁਰ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਕਲਾਨੰਦ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ

ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਜਿੱਤਾਂ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋਈਆਂ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਪਰ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਤਾਕਤ ਫੜਨਾ (Banda Bahadur re-establishes his power):- 18 ਫਰਵਰੀ, 1712 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਤੋਤ ਜਹਾਂਦਾਰ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਫਰੂਬਸੀਅਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਮਰਾਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ 1712-13 ਈ: ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਫੇਦ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਹਗੜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਹੱਮਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਤੱਕ ਸਮਤ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਹਲਮ ਤੋਂ ਅੰਬਾਲਾ ਤੱਕ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ, ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਲਾਇਆ।

ਫਰੂਬਸੀਅਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ

(Farrukhsiyar's Measures against the Sikhs)

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਉਪਰੰਤ ਫਰੂਬਸੀਅਰ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੁਬੰਦਰਾਂ, ਅਕਤੂਬਰਸਮਦ ਥਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੁੱਧ ਸਖਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੋ। ਸਮਦ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੁਬੰਦਰਾਂ ਮੁਹੱਮਦ ਅਮੀਨ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਥਦੁਸਮਸਮਦ ਥਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੁਬੰਦਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਅਬਦੂਸਮਸਮਦ ਥਾਂ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1713 ਈ: ਵਿੱਚ ਸਫੇਦ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।
ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਯੁੱਧ (Battle of Gurdas-Nangal): - 1715 ਈ: ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਕਲਾਨੰਦਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ ਉੱਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਆਪਕਾਰ ਜਮ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਬਦੁਸਮਸਮਦ ਥਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮੁਤਾਲਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਇੱਕਠੀ ਕੀ ਤੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਵਿੱਚੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਕੱਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ (ਕਲਾਨੰਦਰ ਅਤੇ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚਕਾਰ) ਵਿਖੇ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ 6 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ) ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਨ ਲਈ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਦੁਆਲੇ ਖਾਈ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਪੈਲ 1715 ਈ: ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡਾਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਉਹ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋ ਭੇਜਨ-ਸਮੱਗਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਘਾਹ, ਪੱਤੇ, ਘੜਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਸੂਆਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਹਵੇਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੀਕ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਬੀ ਉਹ, ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਗਈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੜਨਾ

ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿਸ ਲਈ 7 ਦਸੰਬਰ, 1715 ਈ: ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਹਵੇਲੀ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 200 ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਅੰਤ (End of Banda Bahadur):- ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਤੋਂ ਕੌਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਪੁਆ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਲ੍ਹਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਜਕਰੀਆਂ ਖਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 27 ਫਰਵਰੀ, 1716 ਈ: ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਜਲ੍ਹਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ।

5 ਮਾਰਚ, 1716 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਸੌ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਤਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਪਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਾ ਛੋਲਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਫਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 26 ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਮਗਰੋਂ ਹੋਇਆ। ਮੁਗਲ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ 19 ਜੂਨ 1716 ਈ: ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲ੍ਹਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਟੱਸ ਤੋਂ ਮੱਸ ਨਾ ਹੋਏ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਦਿਲ ਕੱਢ ਕੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮੁੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਅਡੋਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਅਡੋਲ ਰਿਹਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ-ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ

(The Sikh Misls)

ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ। 1716 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਅਥਦੁਸੱਸ਼ੇਦ ਖਾਂ, ਜਕਰੀਆ ਖਾਂ ਅਤੇ ਯਹੀਆ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੁਗ ਆ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਰਨ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਇੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਇਹ ਜੱਥੇ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਮੁਗਲ ਹੌਜਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। 1734 ਈ: ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਬੁੜਾ ਦੱਲ ਅਤੇ ਤਰੁਣਾ ਦਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਤ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਜੱਥੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਨੇਤਾ, ਨਗਾਰਾ ਅਤੇ ਝੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਸਨ।

ਜਕਰੀਆ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ, 1745 ਈ: ਨੂੰ ਕੁਝ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਲਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹਨਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 65 ਹੋ ਗਈ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ

ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ; ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ 1748 ਈ. ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਅਪੀਨ 12 ਜੱਥੇ ਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 12 ਸੀ।

ਮਿਸਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ-'ਮਿਸਲ' ਇੱਕ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ-ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਇਕੋਂ ਜਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਦਾ ਜਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਉੱਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 1797 ਈ. ਵਿੱਚ ਸੁਕਰਦੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਗਿਆਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੜਨ ਝਗੜਨ ਲੱਗ ਗਏ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਿਸਲ ਬਹੁਤੀ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਕੜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਯੋਧੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਾਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਿਸਲਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. **ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ (Faizalpuria Misl):-** ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੌਦੀ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸਿੰਘ ਪੁਰ' ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ' ਮਿਸਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1753 ਈ. ਵਿੱਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਸਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਲੰਧਰ, ਨੂਰਪੁਰ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਪੱਟੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਫੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

2. **ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ (Bhangi Misl):-** ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਤਾਕਤਵਰ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਅਯੋਗ ਅਤੇ

ਕੁਕਰਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਭੇਗ ਅਤੇ ਸਰਾਬ ਪੀਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਹ ਜਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭੇਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਢੁੱਖੀ ਸਨ।

3. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (Ahluwalia Misl):- ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬੜੀ ਬਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਪੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਨੂਰ ਮਹਿਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ 1783 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਉਸਰੀਏ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਕਤਵਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। 1783 ਤੋਂ 1801 ਈ: ਤੱਕ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਣਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦੇਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

4. ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ (Ramgarhia Misl):- ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਸੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1803 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਮਹਾਰੇ ਜੇਪ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਯੋਗ ਨੇਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਬਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੇਸਤੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੇਪ ਸਿੰਘ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਮੁੱਲ ਨਾ ਲਈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਕਲਾਨੰਦ, ਬਟਾਲਾ, ਕਾਦੀਆਂ, ਰਿਆੰਡੀਆਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹੇਠ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

5. ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ (Shukerchakkya Misl):- ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੇਢੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਅਗਿਮਦਾਬਾਦ, ਵਜੀਰਾਬਾਦ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਸੂਲ ਨਗਰ (ਰਾਮ ਨਗਰ), ਅਲੀਪੁਰ (ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ) ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਭੇਗੀ ਮਿਸਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸ਼ਹੀਦਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਪਿੰਡ ਭੱਟੀਆਂ, ਸ਼ਾਹੀਵਾਲ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭੇਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਢ ਦਿੱਤਾ। 1792 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣਿਆ।

6. ਕਨ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ (Kanheya Misl):- ਕਨ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੇਡੀ ਜੇ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਵੱਲ 24 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਕਾਨੂੰਾਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਨ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਜੇ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹੀਆਂ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੋਰ ਯੋਧਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਹਾਜੀਪੁਰ, ਮੁਕੋਰੀਆ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਸਮੇਂ ਜੇ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹੀਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਦਾ ਕੌਰ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੌਂਸ) ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਨੰਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਯੋਗ ਅਤੇ ਚਤੁਰ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦਾ ਪਤੀ) ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

7. ਫੁਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ (Phulkian Misl):- ਫੁਲਕੀਆਂ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੌਦੀ ਚੰਪਰੀ ਫੁਲ (1627-1689 ਈ.) ਸੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਫੁਲ ਦੇ ਨਾ ਤੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾ ਫੁਲਕੀਆ ਮਿਸਲ ਪਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ, ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਹਾਕਮ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉੱਥਾਨ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜੀਂਦ ਵਿਖੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਵਿਖੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਫੁਲਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਨ।

8. ਡੱਲੋਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (Dallewalia Misl):- ਡੱਲੋਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਫੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਡੱਲੋਵਾਲ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਡੱਲੋਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਿਸਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫਿਲੌਰ, ਰਾਹੋ, ਨਕਦਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

9. ਨਕੱਈ ਮਿਸਲ (Nakkai Misl):- ਨਕੱਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਅਵਗਾਨ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਈ ਗੜਬੜ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਇਆ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੁਕਾ ਨਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਕੱਈ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ।

10. ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ (Karorhsinghia Misl):- ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ' ਪੈ ਗਿਆ। ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਪੰਜਗੜੀਆ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ 'ਪੰਜਗੜੀਆ ਮਿਸਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬੱਧੇਲ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭੁੰਗਾ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਰੁੜਕਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੱਸ਼ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਦਰਿਆ ਮਾਰਕੰਡਾ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਚਲੰਦੀ (ਕਰਨਾਲ ਅਤੇ ਜਗਾਪਰੀ ਵਿਚਕਾਰ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ।

11. ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (Nishanwalia Misl):- ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸੇਤਾਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ (ਝੰਡਾ) ਚੁੱਕਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਿਸ਼ਾਨਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਔਬਾਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਬਾਦ ਮਾਰਕੰਡਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

12. ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸਲ (Shahid Misl):- ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸੁਹਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੇ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਜਬ ਦੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਅਕਾਲੀ (ਨਿਹੰਗ) ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਨੂੰ 'ਨਿਹੰਗ ਮਿਸਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

- (ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ/ਇੱਕ ਵਾਕ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-
1. ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ?
  2. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ?
  3. ਸਮਾਣੇ ਉੱਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ?
  4. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਵੱਲੋਂ ਭੁਣਾ ਪਿੰਡ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ?
  5. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਢੌਰਾ ਉੱਤੇ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ?
  6. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ ?
  7. ਰਾਹੋਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ ?
  8. ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ ? ਇਸ ਦੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨਾਲ ਕਿਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ?
  9. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
  10. ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਸਨ ?
  11. ਆਹੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
  12. ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ ?
  13. ਸਦਾ ਕੌਰ ਕੌਣ ਸੀ ?
- (ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-
1. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
  2. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸਮਾਣੇ ਦੀ ਜਿੱਤ 'ਤੇ ਨੇਟ ਲਿਖੋ।
  3. ਚੱਪੜ-ਚਿੜੀ ਨਾਲ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
  4. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਇਆ ?
  5. ਗੁਰਦਾਸ ਨੌਜਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
  6. ਸਭ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਲ ਕਿਹੜੀ ਸੀ ? ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
- (ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-
1. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮੁਦਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  2. ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
  3. ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਵੱਲੋਂ ਗੰਗਾ-ਜਮਨਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
  4. ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
- (ਸ) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਕਸੇ 'ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੱਖ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਓ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ : ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ

(RANJIT SINGH'S EARLY LIFE, ACHIEVEMENTS,
AND ANGLO-SIKH RELATIONS)

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ

(Early Career of Ranjit Singh)

ਜਨਮ (Birth): - ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 13 ਨਵੰਬਰ 1780 ਈ: ਵਿੱਚ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੇਤੁਰਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਜ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਹ ਜੀਂਦ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਕੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮਾਈ ਮਲਵੈਣ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ (Childhood and Education): - ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਲਾਡਾਂ ਅਤੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁੱਜਰਾਂ-ਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੀ ਭਾਈ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਥਾਕੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਿਕਾਰ ਖੇਡਣ, ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ, ਤਲਵਾਰ ਥਾਜੀ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਤਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ, ਤਲਵਾਰ-ਥਾਜ਼ ਅਤੇ ਤੀਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਚੇਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸਥਤ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਵੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਚੇਚਕ ਦੇ ਦਾਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਚੇਚਕ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਬਾਲ ਯੋਧਾ (Boy Warrior): - ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁਰਖੀਰ ਯੋਧਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਸਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੋਹਦਰਾ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਥੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੈਗੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਵੀ ਲੁੱਟ ਲਿਆ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਚਿੱਠਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਝਾੜੀ ਉਹਲੇ ਲੁਕ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਝਾੜੀ ਕੌਲੋਂ ਲੰਘਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਦਿਆਂ ਵੈਗੀ ਉੱਤੇ ਅੰਸਾ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਪੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਸ਼ਮਤ ਖਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਚੱਠਿਆਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੌਨ ਲਈ।

ਵਿਆਹ (Marriage):- 1796 ਈ: ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਜੇ ਸਿੰਘ ਕੱਨਈਆ ਦੀ ਪੱਤਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ, ਸਦਾ ਕੌਰ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਇਸਤਰੀ ਸੀ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1798 ਈ: ਵਿੱਚ ਨੱਕਈ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤੇ।

ਰਾਜ ਬਹਵਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (Assumption of Political Power):- 1792 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਨਾਬਾਲਗ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸਰਦਾਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1796 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ ਸਦਾ ਕੌਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1792 ਈ: ਤੋਂ 1797 ਈ: ਤੱਕ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਬਾਲਾਗ ਰਿਹਾ, ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਜ ਕੌਰ, ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ‘ਤਿਕੜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਕਾਲ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1797 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 17 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ। ਰਾਜ ਕੌਰ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ (ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਮਾਮੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ।

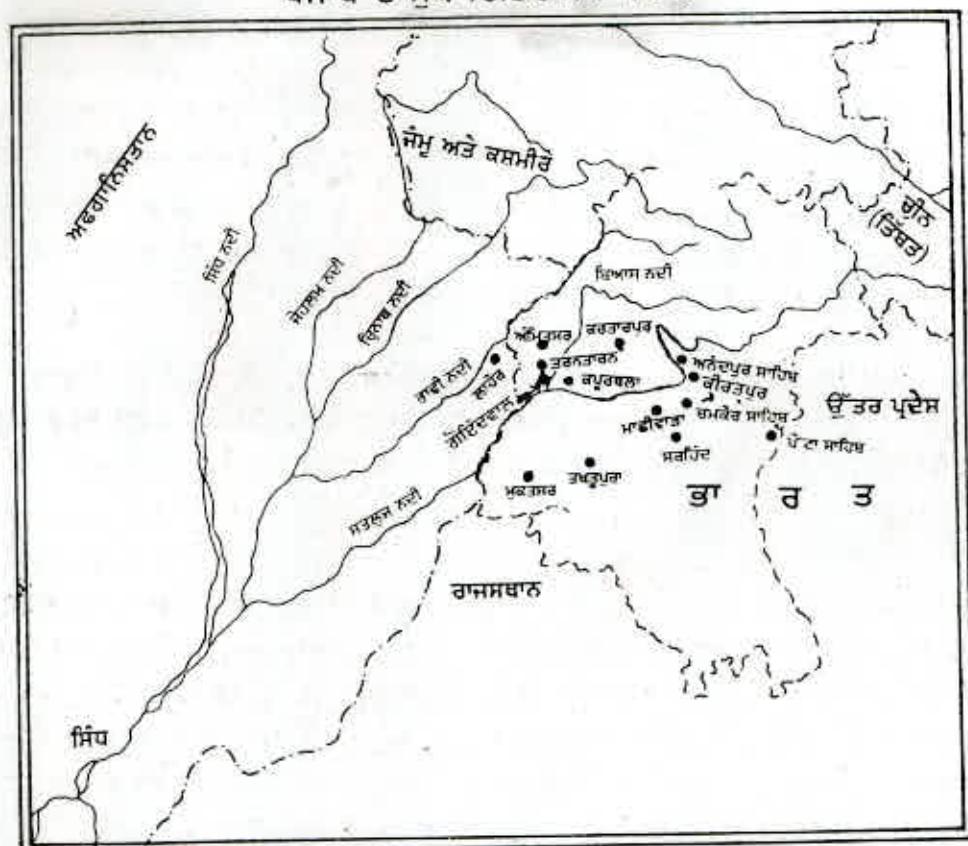
ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ

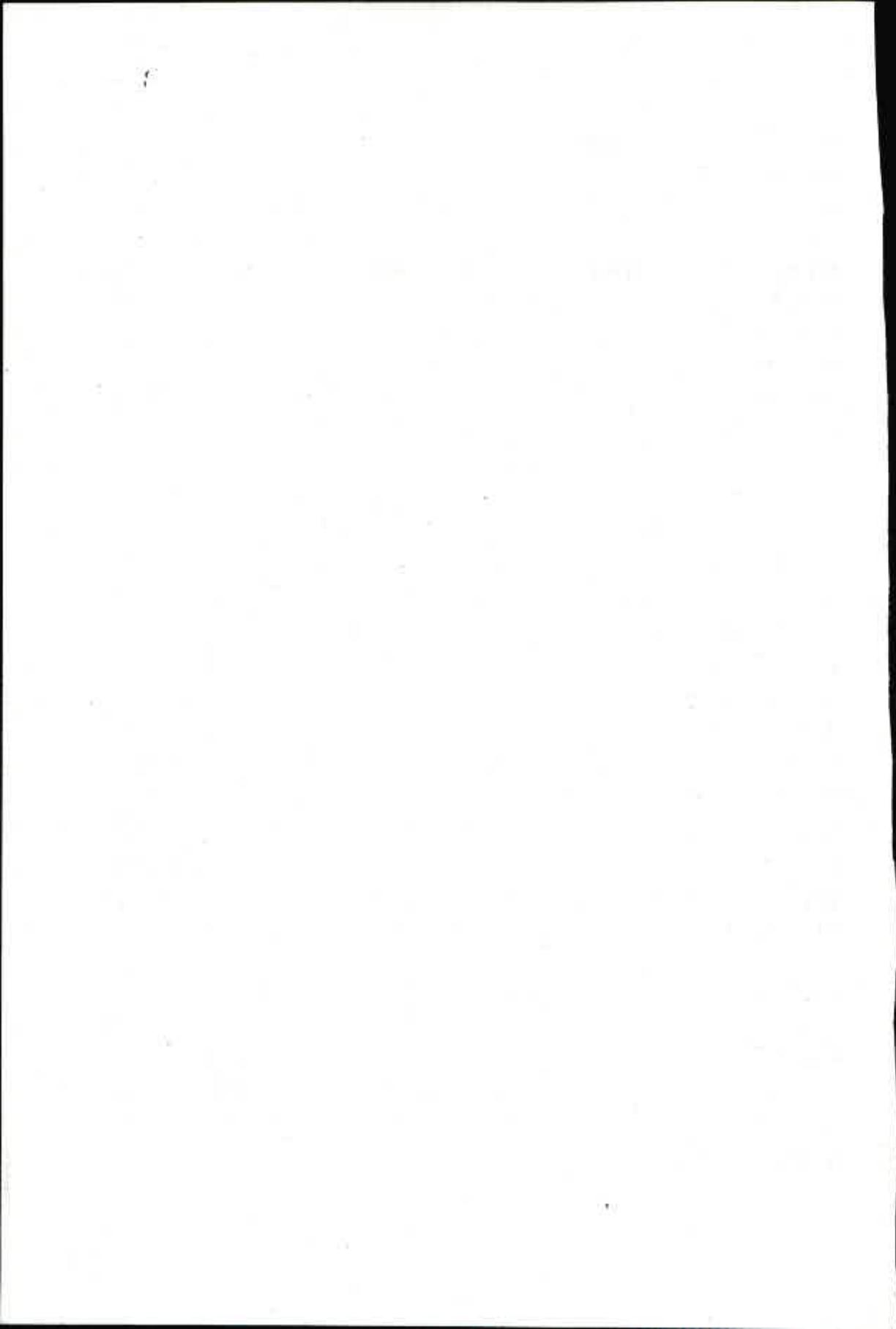
(Early Conquests of Ranjit Singh)

1797 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੇਵਲ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਖਾਂ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹੇ ਕੁ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭੇਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1799 ਈ: (Conquest of Lahore 1799 A.D.):- ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਭੰਗੀ

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਾਬਨ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਸੁਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਿਜਾਮਉੰਦੀਨ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜਤਾ ਕਾਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਖ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭੇਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦੁਆਵੇ। ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਦੁਆਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੇਲ੍ਹ ਦੇਣਗੇ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਿਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਦਾ ਕੰਠ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਦਾ ਕੰਠ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੁਚ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵੱਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਤੇ ਭੇਗੀ ਸਰਦਾਰ ਛੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਹਵਿਆਰ ਸਾਂਟ ਦਿੱਤੇ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Significance of the Conquest of Lahore): - ਭਾਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੈਨਿਕ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਭਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਿੱਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਭੇਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸਦਾ ਲਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਜਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਭਸੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ (Battle of Bhasin): - ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਜਾਗ ਪਈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੇਗੀ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੇਗੀ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਜਾਮਉੰਦੀਨ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੁਚ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲਗਪਗ 16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਭਸੀਨ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਲਗਪਗ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਸੈਨਾ ਨੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਗੁਰ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੇਗੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌੜ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਹੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਪੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਰਾਹ ਸਾਡੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਨਾ (Assumption of Royalty by Ranjit Singh) - 12 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1801 ਈ: ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਦਿਹਾੜੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਨ ਦੀ ਰਸਮ ਬੜੀ ਪੁਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮੰਨਾਈ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰ-ਏ-ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਤਾਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗਰੂ ਸਾਨਕ ਦੋਵੇਂ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੇਤਵਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ 1805 ਈ: (Conquest of Amritsar 1805 A.D.) - ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦਿੰਤ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਨਬਾਲਿਗ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਥ ਵਿੱਚ ਸੀ।

1805 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਜਿਤਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾਭ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੋਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਮ ਜਮਾ ਤੋਪ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਠਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਯੋਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਕੌਰ ਅਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹੂਲਵਾਲੀਆ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦਿੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਧਾਰ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਅਕਾਲੀ ਫੁਲਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ 2,000 ਨਿਹੰਗ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Significance of the Conquest of Amritsar): - ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਪਾਨੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਪਾਨੀ ਸਣ ਗਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸ ਲਈ ਬੜਾ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਮ ਜਮਾ ਤੋਪ ਵੀ ਪਾਪਤ ਹੋਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਨਿਕ ਅਕਾਲੀ ਫੁਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਦਲੀਗੀ ਅਤੇ ਖਾਦਨੀ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਿਟੋਂ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਗਰੋਜੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸੈਨਿਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of other Territories of the Sikh Misls)

ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ (Friendship with the Strong Misls). - ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਚੜ੍ਹਰ ਕੂਟਨੀਤੀਵੇਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੱਢ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ

ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕਨੂੰਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਵਿਵਾਹਕ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। 1801 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲਈ। 1803 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਜੋਥ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾਪੁਰਨ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1800 ਈ: ਤੋਂ 1811 ਈ: ਤੱਕ ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਮਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜਿੱਤ 1801 ਈ: (Conquest of Akalgarh, 1801 A.D.):- ਭਸੀਨ ਦੇ ਯੁੱਧ (1801 ਈ.) ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਦਲ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਮਾਮਾ) ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਛੋਤੀ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਮੀਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਚਨਿਓਟ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, 1802 ਈ: (Conquest of Chiniot, 1802 A.D.):- ਚਨਿਓਟ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। 1802 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਨਿਓਟ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਨਿਓਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਧਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ, 1806 ਈ: (First Attack of Maharaja Ranjit Singh on Malwa, 1806 A.D.):- 1806 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੇਲੱਧੀ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਇਸ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਜੀਂਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ 20,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਦੇਲੱਧੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲ ਵਹਿਗਾ। ਪਾਟਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦਿੱਤੇ। ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਰਾਏਕੋਟ, ਜਗਗਾਊ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ।

1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ

ਉਸ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਸ ਕੌਰ ਦਾ ਆਪਸੀ ਝਗੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਛੱਜਾਂ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਰਾਇਣ ਗੜ੍ਹ, ਬਧਨੀ, ਜੀਗ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੈਥਲ, ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਅੰਬਾਲਾ, ਕਲਸੀਆ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ।

ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, 1807 ਈ: (Conquest of Dallewalia possessions, 1807 A.D.):- ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਸੀ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਗਨ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਜੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਹੋਂ (Rahon) ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹਾਰ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1808 ਈ: (Conquest of Sialkot, 1808 A.D.):- ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1809 ਈ: (Conquest of Gujarat, 1809 A.D.):- 1809 ਈ: ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚਕਾਰ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜੀਜ਼-ਉੱਦੀਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਤ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜੀਜ਼-ਉੱਦੀਨ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜੀਜ਼-ਉੱਦੀਨ ਦੇ ਭਰਾ ਨੂਰ ਉੱਦੀਨ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, 1809 ਈ: (Annexation of Karorsinghia Territory, 1809 A.D.):- 1809 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰੋੜਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਪਤਨੀਆਂ (ਰਾਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੌਰ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਰੁੜਕਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਏ।

ਨੱਕਈ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1810 ਈ: (Conquest of Nakkai Possessions, 1810 A.D.):- 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦਾ ਭਰੀਜਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਸੱਦਾ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ 1810 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਮੇਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਚੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਰਕਪੁਰ, ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ 20,000 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਵਾਲੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਫੈਜਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, 1811 ਈ: (Annexation of Faizalpuria Possessions, 1811 A.D.):- 1811 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੈਜਲਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ

ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਭੱਜ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜਲੰਧਰ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਪੱਟੀ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੁਸਲਿਮ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of Muslim Territories)

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਕਸੂਰ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1807 ਈ.: (Conquest of Kasur, 1807 A.D.):- ਨਿਜਾਮਉੰਦੀਨ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੁੱਧ ਸ਼ਾਹ ਜਮਾਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ

ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। 1800 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇੱਕ ਗੁੱਟ ਬਣਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਸੀਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ 1801 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਜਾਮਉੰਦੀਨ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੁਤਬਉੰਦੀਨ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ ਤੁਪ ਕਰ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੁਤਬਉੰਦੀਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਕੁਤਬਉੰਦੀਨ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਯੰਗ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1807 ਈ.: (Conquest of Jhang, 1807 A.D.):- ਯੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਆਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 60,000 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਨੂਰ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ, 1807-1808 ਈ.: (Submission of Bahawalpur and Akhnur, 1807-1808 A.D.):- 1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। 1808 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਖਨੂਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ।

ਖੁਸ਼ਾਬ ਅਤੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1810 ਈ.: (Conquest of Khushaab and Sahiwal, 1810 AD.):- 1810 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਸ਼ਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਜਾਫਰ ਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹੀਵਾਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਫਾਤਿਹ ਪ੍ਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਝੱਟ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ (Conquest of the Hill Territories)

ਜੰਮ੍ਹ ਦੀ ਜਿੱਤ 1809 ਈ: (Conquest of Jammu, 1809 A.D.):- ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1800 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੰਮ੍ਹ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜੰਮ੍ਹ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 20,000 ਰੁਪਏ ਭੇਂਟ ਕਰ ਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।

1809 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੰਮ੍ਹ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਖ਼ਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਜੰਮ੍ਹ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਸਵਰਗੀ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜੰਮ੍ਹ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਜੰਮ੍ਹ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮ੍ਹ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1809 ਈ: (Conquest of Kangra, 1809 A.D.):- ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚ ਨੇ ਜਦ ਕਹਿਲੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਮੰਗੀ। ਝੱਟ ਹੀ ਉਥੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬਾਪਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਫੌਜ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਮਈ 1806 ਈ: ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਹਲਮੰਗੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹਾਰ ਦਾ ਮੁੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵੱਜੋਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਮੰਨ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੰਗ ਮੰਨ ਲੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਇਸ ਚਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬਾਪਾ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। 24 ਅਗਸਤ, 1809 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਇਸ ਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕੌਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿੱਤਰ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ (Annexation of the Territories of the Friendly Misl)

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਚਤੁਰ ਕੂਟਨੀਤੀਵੇਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਕੜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦੱਸਤੀ ਪਾਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਚੁਕਵਾਂ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਤਰ-ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲਏ।

ਕਨੁਈਆ ਮਿਸਲ (Kanheya Misl):- ਕਨੁਈਆ ਮਿਸਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਹੂਰਿਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ

ਜੀ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਸ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾ ਜੇਰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1811 ਈ:- 13 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਨੂਬੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹਾਜੀਪੁਰ, ਮੁਕੋਰੀਆਂ, ਬਟਾਲਾ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ। 1821 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜੋਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਕੋਵਲ ਬੰਧਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖੋ ਲਏ।

ਰਾਮਗੜੀਆ ਮਿਸਲ (Ramgarhia Misl):- ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਜੋ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਜਦੋਂ 1815 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ (Ahluwalia Misl):- ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। 1825 ਈ:- 26 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਈ। 1827 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਹੋ ਗਈ। 1837 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ

(Major Conquests of Maharaja Ranjit Singh)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੁਲਤਾਨ, ਅਟਕ, ਡੇਰਾਜਾਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਸਨ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ, ਜੂਨ 1818 ਈ: (Conquest of Multan, June 1818 A.D.): - ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1802 ਈ: ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਹਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦੋਂ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1805 ਈ: ਨੂੰ ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮਰਾਠਾ ਸਰਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਰਾਉ ਹੇਲਕਰ ਦੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

1807 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਤੀਸਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖਾਂ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰ ਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

24 ਫਰਵਰੀ 1810 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 25 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੀ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਘੰਗਾ ਚੁੱਕਣਾ ਪਿਆ।

1816 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਫੁਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਫੁਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ।

1817 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1818 ਈ: ਨੂੰ 20,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ਦਾਹ ਖਾਂ 2,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਾਹਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਉਪਰੰਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਘੇਰਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਚੱਲਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੂਨ 1818 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਖਦਿਆਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੁਸ਼ਗਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਣ ਵਧਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੱਖਣੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ। ਡੇਰਾ ਜਾਤ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਦਾਊਂਦ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਜਿੱਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੋਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਿਆ।

ਅਟਕ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1813 ਈ: (Conquest of Attock, 1813 A.D.): - ਅਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤੇਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਂਗ ਅਟਕ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, 1813 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਸਾਂਝਾ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੂੰ ਅਟਕ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਾਅਦ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੇ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸਥਕ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਫਕੀਰ ਅਜੀਜ਼ਉੰਦੀਨ ਨੂੰ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਟਕ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਹਾਂਦਾਰ ਖਾਂ ਕੌਲ ਭੇਜਿਆ। ਜਹਾਂਦਾਰ ਖਾਂ ਅਟਕ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਅਮਦਨੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਅਟਕ ਵੱਲ ਕੂਰ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਹਗੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਅਤੇ ਮੇਹਕਮ ਚੰਦ ਵਰਗੇ ਸੁਯੋਗ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਅਟਕ ਵੱਲ ਤੌਰ ਦਿੱਤੇ। 26 ਜੂਨ, 1813 ਈ: ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਛਛ ਦਾ ਯੁੱਧ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਪੱਲੜਾ ਭਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਹੋਈ।

ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਕ ਵੀ ਜੰਮ ਗਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਈ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਸੌਖ ਹੋ ਗਈ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ 5 ਜੁਲਾਈ, 1819 ਈ: (Conquest of Kashmir, 05 July, 1819 A.D.):- ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਘਾਟੀ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਾਰਨ 'ਪੂਰਬ ਦਾ ਸਵਰਗ' ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਘਾਟੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਬੜਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ।

1811 - 12 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਭਿੰਬਰ ਅਤੇ ਰਾਜੰਗੀ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜੀਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਬਕਰਜਾਈ ਨੇ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਕਥਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਤੇ 1813 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੋਹਤਾਸ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੇਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ, ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਜੀਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਕ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ। ਸਮਝੌਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਹਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 12,000 ਸੈਨਿਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦੁਸਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਦਾਬਲ ਹੋਇਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਤਾ ਮੁਹੱਮਦ ਨੇ ਸੇਰਗੜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵੈਗੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨੁਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਤੋਡ ਦਿੱਤਾ।

ਜੂਨ, 1814 ਈ: ਨੂੰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਫਤਿਹ ਖਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਰਖੀਰ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸੈਨਾਨਾਂਇਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਦੱਰੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ ਨੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵੈਗੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ।

1819 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਬਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੱਬਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ 12,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਸੈਨਿਕ ਦਸਤਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਵੀ ਤੀਜਾ ਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਵਜੀਰਾਬਾਦ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਈ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਭਿੰਬਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜੰਗੀ, ਪੁੱਛ ਅਤੇ ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਉੱਤੇ ਕਥਜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਤੋਂ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਦਾਬਲ ਹੋਈ।

ਜੱਬਰ ਖਾਂ ਨੇ ਸਪੀਨ (ਸਪਾਧਨ) ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੇ 5 ਜੁਲਾਈ, 1819 ਈ: ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ, ਸੋਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਆਜ਼ਿਮਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੀਵਾਨ ਮੌਤੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕਬਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ 36 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੜਗਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਰਾਰੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ।

ਡੇਰਾਜਾਤ ਦੀ ਜਿੱਤ, 1821 ਈ: (Conquest of Derajat, 1821 A.D.):- ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉੱਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜ਼ਮਾਨ ਖਾਂ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਬੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜਮਾਨ ਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਸੈਨਾ ਨੇ ਭੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ, ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦੇ ਕੇ ਉੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਕੋਰਾ ਵੱਲ ਵਾਗਾਂ ਮੌਜੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 1821 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੇਦ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੇਦ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਮਾਨਕੋਰਾ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ, 30 ਅਪ੍ਰੈਲ 1837 ਈ: (Conquest of Peshawar, 30 April, 1837 A.D.):- ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਰ ਸਥਿਤ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਆਪਣੀ ਭੁਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਸੈਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

1818 ਈ: ਵਿੱਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ-ਇਗੜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ 15 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਖਟਕ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਬੈਗਾਬਾਦ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਮੀ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਵੱਧੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੇਜ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ 20 ਨਵੰਬਰ, 1818 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਾਕਮ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ।

ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੇਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 12,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੀ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਜੀਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਨੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ

ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1823 ਈ: ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੇਰ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਅਤੇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੀ। ਆਜ਼ਿਮ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ 'ਜਹਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। 14 ਮਾਰਚ, 1823 ਈ: ਨੂੰ ਨੋਸ਼ਹਿਰਾ ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਸਾਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਟਿੱਬਾਟੇਹਰੀ' ਦਾ ਯੁੱਧ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੁਸਲਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

1827 ਈ: ਤੋਂ 1831 ਈ: ਤੱਕ ਸਥਾਨ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1829 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯਾਰ ਮੁਹੱਮਦ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤੇ ਜੂਨ, 1830 ਈ: ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦੇ ਤੇ ਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਯੰਦ ਅਹਿਮਦ ਜੋ ਮੁੜ ਕੇ ਉੱਠ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਮਈ 1831 ਈ: ਵਿੱਚ ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਸੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਲਾਕੋਟ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਵੀ ਗਿਆ।

1831 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੰਹਿਗਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 9,000 ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਭੇਜੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 6 ਮਈ, 1834 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਦੇਸਤ ਮੁਹੱਮਦ ਖਾਂ ਨੇ 1834 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਜਮਰੋਂਦ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਯਾਰ ਮੁਹੱਮਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੱਮਦ ਅਕਬਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ 18,000 ਦੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਦੇਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ (Extension of Ranjit Singh's Kingdom):- ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਹੱਦ ਸੁਲੋਨਾਨ ਪਰਬਤ ਸੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲੱਗੀ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਲੱਦਾਖ ਅਤੇ ਇਸਕਾ ਰੁਕੱਤ ਤੱਕ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਤੱਕ ਫੌਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖੇਤਰਫਲ 2,24000 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ 1809 ਈ: ਤੋਂ 1839 ਈ: ਤੱਕ

(Anglo-Sikh Relations-1809 A.D. to 1839 A.D.)

ਉੱਝ ਭਾਵੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ 1800 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ 1805-06 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਅਗਲੇ ਦੌੜਾਂ ਵਿੱਚ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਪਰ 1809 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਹੱਦ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਸਬੰਧ ਹੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:- ਬੇਵਸਾਹੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ 1809-1812 ਈ: (Mutual Distrust and Suspicion 1809-1812 A.D.):- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਤਰਤਾ, ਸਥਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਲੁਫਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਚੋਕੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਪੇਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਸੀ ਵੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਬੇਵਸਾਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੈਨਾ ਇੰਕਠੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਮਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਨੇਹ, 1812 ਈ: (Friendliness and Cordiality, 1812-1821 A.D.):- 1812 ਈ: ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। 1812 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਡੇਵਿਡ ਅਖਤਰਲੋਨੀ ਪੁੱਜਾ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਖਤਰਲੋਨੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1813 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1,000 ਬੰਦੂਕਾਂ ਭੇਜੀਆਂ।

1814-15 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਗੋਰਖਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੇ ਦੁਤ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨਾਲ ਕੌਈ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੰਦਭਾਵਨਾ, 1822-1825 ਈ: (Temporary Ill-will, 1822-1825 A.D.):- 1822 ਈ: ਤੋਂ 1825 ਈ: ਤੱਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਣਬਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰਹੀ।

ਬਧਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Question of Badhni):- ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਬਧਨੀ ਵਿਖੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੱਸ, ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। 1821 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਕੌਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਧਨੀ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ (Question of Ahluwalia Possessions):- 1825 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣੇ ਪਾਸੇ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਮੰਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਮੁੜ ਮਿੱਤਰ-ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ 1825-1830 ਈ: (Cordiality and Friendliness Restored, 1825-1830 A.D.):- 1825 ਈ: ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਮਿੱਤਰਤਾ

ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। 1827 ਈ: ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰ ਮੌਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਧਨੀ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੌਨ ਲਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ 1825-26 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਆਏ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਤਰਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।

ਨਵੰਬਰ 1826 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਡਾਕਟਰ ਮੌਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠ ਹੋਇਆ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1827 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਮਹਰਸਟ ਸਿਮਲੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਮੰਤੀ ਰਾਮ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ (ਮਈ, 1827 ਈ:) ਜਦੋਵਡ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਉਪਹਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਲਿਆਇਆ। ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਅਤੇ ਵਿਮੁੱਖਤਾ (Tension and Estrangement). - 1831 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਧ ਤੇ ਸਿਕਾਰਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਛਲ ਜਾਂ ਬਲ ਰਾਹੀਂ ਰੋਕਾਂ ਲਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਣਾਉਂ ਦੇ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਸਿੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ, 18 ਅਪ੍ਰੈਲ 1832 ਈ: (Question of Sindh, 18 April, 1832 A.D.): - ਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਥਿਤ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਪਿੱਛੋਂ 1830-31 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਧ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੋਕ ਲਾਉਣ ਲਈ ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੱਖ ਲਈ, ਜੋ 26 ਅਕਤੂਬਰ, 1831 ਈ: ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ਕਰਨਲ ਪੋਟਿਗਰ (Col.Pottinger) ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਤਿਕ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰਿਕ ਸਮੱਝਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੱਖ ਹੋਇਆ।

ਸਿਕਾਰਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬਨ 1836 ਈ: (Question of Shikarpur, 1836 A.D.): - ਸਿੱਧ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। 1834 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰੀ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੁਹਿੰਮ ਭੇਜੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕਬੀਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। 1836 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਮਜ਼ਾਰੀ ਕਬਲਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟਾਂ ਮਾਰਾਂ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹਏ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੇ ਮਜ਼ਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਬਾਤਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਆਕਲੈਂਡ (Lord Auckland) ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਕਾਰਪੁਰ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਰਸ਼ਕ ਕਰ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਗਾੜ ਗਏ। **ਫੇਰੋਜਪੁਰ ਦਾ ਸਵਾਲ, 1835 ਈ:** (Question of Ferozepur, 1835, 1838 A.D.): - ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਸੰਗਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ, ਫੇਰੋਜਪੁਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਸੇਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮਈ, 1835 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਤ੍ਰਹਿ ਉੱਠਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 1838 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਛਾਊਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਤ੍ਰੈਪੱਖੀ ਸੰਧੀ, 1838 ਈ: (Tripartite Treaty, 1838 A.D.):- 1837 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸਤ ਮੁਹੱਮਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰੂਸ ਨਾਲ ਮਿੱਤੱਤਾਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ! ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਆਕਲੈਂਡ ਨੇ ਦੇਸਤ ਮੁਹੱਮਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੂੰ (ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਨਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ)। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ 26 ਜੂਨ, 1838 ਈ: ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸੰਧੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਪੱਖੀ ਸੰਧੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਕਸ਼ਮੀਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਅਟਕ, ਢੇਰਾਜ਼ਾਤ ਆਦਿ) ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਵੱਕੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਸੰਧੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਰਤ ਕਿ ਅਫਗਾਨ-ਯੂਧ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਅੱਗ ਜਾਣ ਦੇਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਮੌਨੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦਰਾੜ ਪੈ ਗਈ। ਜੂਨ 1839 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ/ਇੱਕ ਵਾਕ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ? ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ?
2. ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਕੌਰ ਸੀ?
3. 'ਤਿੱਕੜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਸਤੀ ਦਾ ਕਾਲ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਉਂ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ?
5. ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
6. ਭਸੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸਰਦਾਰ ਸਨ ?
7. ਅਮੀਤਸਰ ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ?
8. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਥਾ ਕਿਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਸੀ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ।
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

4. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
5. ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਲਿਖੋ।
6. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਂਗੜਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
7. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਤਰ-ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ?
8. ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਲਿਖੋ।
9. ਅਟਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
10. ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
11. ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀ ਸੀ?
12. ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕੀ ਸੀ?
13. ਤੈਪੱਥੀ ਸੰਧੀ ਕੀ ਸੀ?

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਾਪਗ 100-120 ਸਥਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਿੱਤਿਆ ?
2. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।
5. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ (1809-1939 ਈ:) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਾ ਬਣੀ ?

*****

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

(THE ANGLO-SIKH WARS AND ANNEXATION OF THE PUNJAB)

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ, 1845-46 ਈ:

(The First Anglo-Sikh War, 1845-46 A.D.)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਹਾਕਮ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਣ ਲਾਹੌਰ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਧੜੇਬੰਦੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ-ਰਾਜ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ। ਪਹਿਲਾ ਯੁੱਧ 1845-46 ਈ: ਵਿੱਚ ਲੜਿਆ ਗਿਆ।

(ੴ) ਕਾਰਨ (Cause)

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ:- ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1835 ਈ: ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 1838 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉੱਥੇ ਸੈਨਿਕ ਛਾਊਣੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੀ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਗਜ਼ਬਤਾ ਅਤੇ ਗੜਬੜ:- ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਗਜ਼ਬਤਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ-ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ-ਨਿਰਬਲ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਕਮ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਲਾਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲੇ ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ (Disastrous Failure of the British in the First Afghan War):- ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਨਵੰਬਰ, 1841 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਤ ਖਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ, ਬਰਨਜ ਅਤੇ ਮੈਕਨਾਟਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਬਗਈਡਨ ਨਾਮੀ ਸੈਨਿਕ ਹੀ ਬਚਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਸਫਲਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ (Annexation of Sindh by the British):- ਅਫਗਾਨ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਐਲਨਬਰਾ ਨੇ ਸਿੱਧ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਧ ਦੇ ਅਮੀਰ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਵਹਾਂਦਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਫਿਰ ਵੀ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ (Ellenborough) ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਰਲਸ ਨੇਪੀਅਰ ਨੇ ਸਿੱਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਚ 1843 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਐਲਨਬਰਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ (Ellenborough's Plan to conquer the Punjab):- ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਕੈਂਬਲ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੇਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਐਲਨਬਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of Lord Hardinge as Governor General):- ਸ਼ੁਲਾਈ 1844 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸੁੱਝ ਕੇ ਲੰਡਨ ਵਿਖੇ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉੱਘੇ ਸੈਨਾਨਾਇਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਫ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਯੁੱਧ ਕਰ ਸਕੇ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ (Military preparations of the British):- ਐਲਨਬਰਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਉੱਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਮੁੰਬਈ (ਬੰਬਈ) ਵਿੱਚ ਬੇੜੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੈਨਿਕ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆਤਮਕ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸਕੇਂ ਆਕਰਸ਼ਣਾਤਮਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਦੇ ਖਾਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਮਾਮਲਾ (Question of Suchet Singh's Treasure):- ਡੋਗਰਾ ਸਰਦਾਰ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। 1844 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ 15 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਚੇਤ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਹੱਕ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਦਾਲਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਗਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੋਗਾ।

ਮੌਜ਼ਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਉੱਤੇ ਮਾਰਭੇਦ (Disagreement over village Mowran):- ਮੌਜ਼ਾਂ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਨਾਭਾ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਸਵੰਤ ਸਿੱਖ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੱਖ ਨੇ ਅੱਗੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 1843 ਈ: ਵਿੱਚ ਨਾਭਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੌਜ਼ਾਂ ਪਿੰਡ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਭਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਣ ਸੀ ਪੱਖ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ।

ਮੇਜ਼ਰ ਬਰਾਫ਼ਟ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈਆਂ (Broadfoot's Measures against the Sikhs):- ਨਵੰਬਰ 1844 ਈ: ਵਿੱਚ ਮੇਜ਼ਰ ਬਰਾਫ਼ਟ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਬਿਟਿਸ਼ ਏਜੰਟ ਲਿਖੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਪੜੀ ਘੁਣਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕ ਉੱਠੇ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣਾ:- ਸਤੰਬਰ 1845 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਇਆ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ (Declaration of War by Governor General):- ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। 13 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

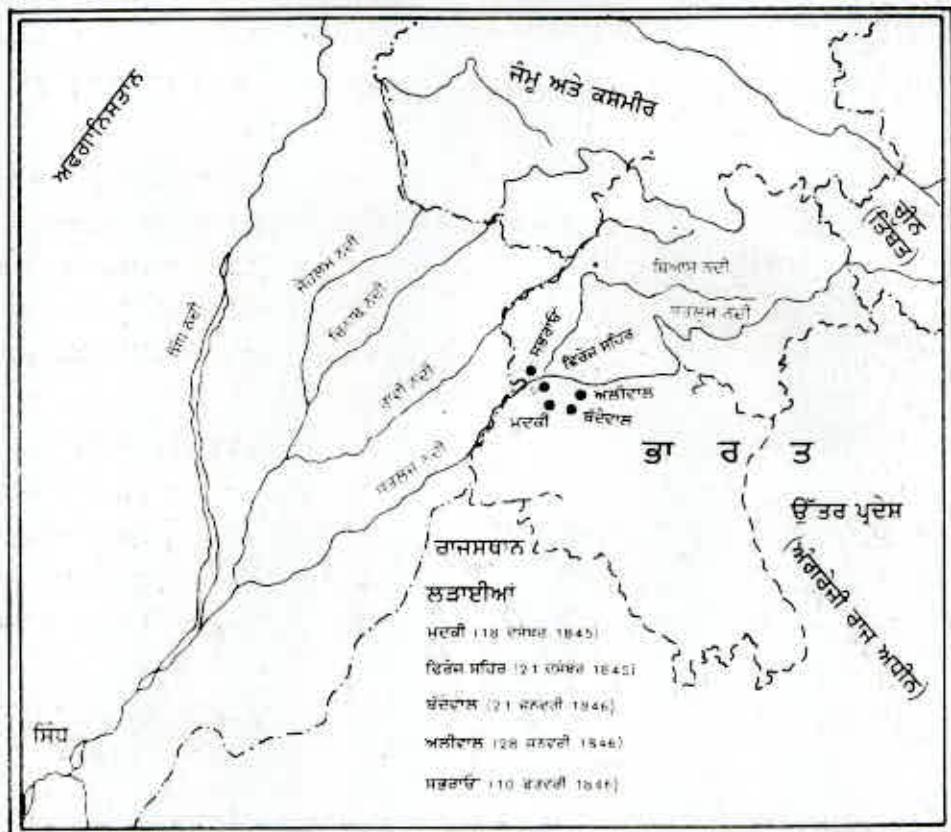
(ਅ) ਘਟਨਾਵਾਂ (Events)

11 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਲਗਪਗ 60,000 ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। 13 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ, 18 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: (Battle of Mudki, 18 December, 1845 A.D.):- ਸਰ ਹਿਊਗ ਗਹਾ (Sir Hugh Gough) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਫਿਰੋਜਸ਼ਾਹ ਤੋਂ 15-16 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਮੁਦਕੀ ਨਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਛੇਠੀ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮੁਦਕੀ ਲੈ ਆਇਆ। 18 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪਰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਯਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੇਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਬੜੀ ਬਹਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਲੋਤਾ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ।

ਫਿਰੋਜਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਫਿਰੋਜਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ, 21 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: (Battle of Ferozeshah or Ferozeshahar, 21 December 1845 A.D.):- ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ 20 ਦਸੰਬਰ 1845 ਈ: ਨੂੰ ਫਿਰੋਜਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਜਾਨ ਲਿਟਲਰ (John Littler) ਅਧੀਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਹਿਊਗ ਗਹਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੀ। 21 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਨੇ ਫਿਰੋਜਸ਼ਹਾਹ ਜਾਂ ਫਿਰੋਜਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਸੈਨਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਸਾਧਾਰਨ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੇਪਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਤੇਪਾਂ ਦਾ 1/3 ਭਾਗ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਦਸਤੇ ਆਉਣ ਤੇ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਰਦੇ-ਹਾਰਦੇ ਜਿੱਤ ਗਏ।

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (1845-46)

ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ, 21 ਜਨਵਰੀ 1846 ਈ: (Battle of Baddowal, 21 January, 1846):- 21 ਜਨਵਰੀ, 1846 ਈ: ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਸੀਠੀਆ ਨੇ ਲਾਡਵੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਸਮਿੱਥ (Sir Henry Smith) ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਬੱਦੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਭੇਜਨ-ਪਦਾਰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ।

ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ, 28 ਜਨਵਰੀ, 1846 ਈ: (Battle of Aliwal, 28 January, 1846 A.D.):- ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਕ ਸੈਨਾ ਆਉਣ ਤੇ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੇ 28 ਜਨਵਰੀ, 1846 ਈ: ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਅਲੀਵਾਲ ਵਿਖੇ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੈਠੀ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਭੱਜ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ।

ਸਭਰਾਊਂ ਦੀ ਲੜਾਈ, 10 ਫਰਵਰੀ 1846 ਈ: (Battle fo Sabraon, 10 February 1846 A.D.):- ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਧੀਨ ਸਭਰਾਊਂ ਵਿਖੇ ਡੇਰੇ ਲਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਲਣ ਲਈ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। 10 ਫਰਵਰੀ, 1846 ਈ: ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸ ਗਏ। ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤੱਕ ਵੈਗੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਸਭਰਾਊਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਉਸ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ 20 ਫਰਵਰੀ 1846 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

(ੴ) ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ

(Treaties of Lahore)

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਧੀ (9 ਮਾਰਚ 1846 ਈ.): (First Treaty of Lahore (9 March, 1846 A.D.) :- ਪਹਿਲੇ ਐਗਲੇ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਨ:-

- (i) ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ।
- (ii) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹਟਾ ਲੈਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।
- (iii) ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।
- (iv) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਹਰਜਾਨੇ ਵਜੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੀ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।
- (v) ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸੈਨਾ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਖੋਲੈਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ।

- (vi) ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਅਤੇ 12 ਹਜ਼ਾਰ ਘੜ੍ਹ - ਸਵਾਰ ਹੋਣਗੇ।
- (vii) ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੱਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯੂਰਪੀਅਨ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ।
- (viii) ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਗਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਰਪ੍ਸਤ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।
- (ix) ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੱਨਜ਼ੂਰੀ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।
- (x) ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ।
- (xi) ਜੇ ਕਰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਚੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਲਕੀਅਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੰਧੀ, 11 ਮਾਰਚ, 1846 ਈ: (Supplementary Articles of Agreement, 11 March, 1846 A.D.):- ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਉੱਤੇ 11 ਮਾਰਚ, 1846 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੰਧੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਹ ਸਨ:-

- (i) ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ 1846 ਈ: ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਰੱਖੇਗੀ।
- (ii) ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।
- (iii) ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ 9 ਮਾਰਚ, 1846 ਈ: ਦੀ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚਲੇ ਜਾਰੀਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰੇਗੀ।
- (iv) ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ (Significance of the Treaties of Lahore):- ਭਾਵੇਂ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੈਨਾ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਸੂਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਦੋਂ ਵੀ ਚਾਹੁਣ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਭੈਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ, 16 ਦਸੰਬਰ 1846 ਈ:

(Treaty of Bhayrowal, 16 December, 1846 A.D.)

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੈਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਾਰਨ ਸਨ:-

ਕਾਰਨ (Causes):- ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੈਨਾ ਰਹਿਣੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ

ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਇਸ 'ਤੇ 15 ਦਸੰਬਰ 1846 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਉਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਸਰਤਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ 1846 ਈ: ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੈਨਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ 16 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਸੰਧੀ-ਪੱਤਰ ਉੱਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਧਾਰਵਾਂ (Terms)

- (i) ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਰਹੇਗਾ।
- (ii) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਭਾਲਿਗ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਸ਼ਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੱਠ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੌਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਸੀ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਧੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।
- (iii) ਕੌਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਸੀ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ।
- (iv) ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ 'ਤੇ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਦ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
- (v) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਿਕ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਾਂ ਸੈਨਿਕ ਛਾਉਣੀ ਉੱਤੇ ਕਥਜਾ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।
- (vi) ਬਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ 22 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇਵੇਗਾ।
- (vii) ਇਸ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਲਿਗ ਹੋਣ (4 ਸਤੰਬਰ, 1854 ਈ:) ਤੱਕ ਲਾਗੂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

ਮਹੱਤਵ (Significance):- ਭੈਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਭੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

- (i) ਇਸ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਅਸੀਂਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੈਂਸ (Henry Lawrence) ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜੀਡੈਂਟ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- (ii) ਇਸ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਖੂਪੁਰਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

(ਸ) ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 1846 ਈ: ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ (Reasons for not Annexing the Punjab in 1846 A.D.)

ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਕਾਰਨ ਸਨ:

- (i) ਮੁਦਕੀ, ਫਿਰੋਜ਼ਸਾਹ ਅਤੇ ਸਭਰਾਊ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਬੇਠੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਥਜਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ।

- (ii) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਾਰਡਿੰਗ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਖਰਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।
- (iii) ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਰੋਕ ਵਜੋਂ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
- (iv) ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਧੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਚਾਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਸੰਧੀ ਹੀ ਕੀਤੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਯੁੱਧ 1848-1849 ਈ:

(The Second Anglo-Sikh War, 1848-1849 A.D.)

1848-49 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਸਰਾ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨ ਸਨ:-

ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ (Dissatisfaction among the Sikhs after the First Anglo-Sikh War):- ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤੀ ਆਗੂਆਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ। ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਜੰਮ੍ਹ-ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਜ਼ਾਰਾ, ਕਾਂਗੜਾ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਬਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ 'ਤੇ ਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਸਿੱਖ ਭੈਰੋਵਾਲ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਆਪਮਾਨ-ਜਨਕ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕੇ।

ਗਊ ਸਬੰਧੀ ਝਗੜਾ (The Cow Row):- 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1846 ਈ: ਨੂੰ ਇੱਕ ਯੂਰਪੀਅਨ ਤੋਂਪਚੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵੱਗ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਉਸ ਸੈਨਿਕ ਨੇ ਗਊਆਂ ਉੱਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਭੜਕ ਉੱਠੇ। ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ, ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੈਂਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਡਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਟਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਹਮਣ ਨੂੰ ਮੌਤਾਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਡਾਂ ਤੋਂ ਇੱਟਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਢਾਹ-ਢੇਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਤਨਖਾਚ ਘਟਾਉਣਾ (Retrenchment in the Sikh Army):- ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਧੀ (ਪਹਿਲੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 20,000 ਪੇਦਲ ਅਤੇ 12,000 ਘੋੜਸਵਾਰ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਦੇ ਖਰਚ ਵਜੋਂ 22 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਇਸ ਖਰਚ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕ ਉੱਠੇ ਸਨ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ (Maltreatment with Maharani Jindan): - ਭੈੜੇਵਾਲ ਦੀ ਸੰਘੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਵੰਗ ਨਾਲ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। 20 ਅਗਸਤ 1846 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਖੂਪੁਰਾ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ 1,50,000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਘਟਾ ਕੇ 48,000 ਰੁਪਏ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਕਰ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕ ਉੱਠੀਆਂ ਸਨ।

ਭਲਹੋਚੀ ਅਤੇ ਕੱਗੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ (Plan of Dalhousie and Currie to Annex the Punjab): - ਜਨਵਰੀ 1848 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਭਲਹੋਚੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੱਗੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਕੂਟਨੀਤੀਵੇਤਾ ਸੀ। ਭਲਹੋਚੀ ਅਤੇ ਕੱਗੀ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮੁਲਗਜ਼ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ (Revolt of Mul Raj of Multan): - ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਦੀ ਮੌਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀਵਾਨ ਮੁਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਮੁਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ 20 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ 30 ਲੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੋਲ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੁਲ ਰਾਜ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੱਗੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੀਵਾਨ ਮੁਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਚਾਰਜ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਐਂਗਨਿਓ ਅਤੇ ਐਂਡਰਸਨ ਮੁਲਤਾਨ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਈਦਗਾਹ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਚਾਰਜ ਲੈ ਕੇ ਈਦਗਾਹ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ (Exile of Maharani Jindan): - ਅਗਸਤ 1847 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸੇਖੂਪੁਰਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਲਜਾਮ ਲਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਘਟਾ ਕੇ 12,000 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ।

ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ (Revolt of Bhai Maharaj Singh): - ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਸੰਤ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਸਰਕਾਰ-ਏ-ਖਾਲਸਾ' ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੈਸਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਫਤਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਮੁਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਸੈਕੜੇ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਮੁਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ 400 ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ

ਚੱਲਿਆ। ਥੇੜੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਅਣਬਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੁਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਾ ਰਿਲਿਆ।

ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ (Revolt of Chattar Singh of Hazara):- ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਬਟ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਭਰੇ ਵਤੀਰੇ ਕਾਰਨ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੈਪਟਨ ਐਬਟ ਨੇ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਥੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਗਾਵਤ (Revolt of Sher Singh):- ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਵੀ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਲ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਔਲਾਨ ਰਾਹੀਂ 'ਸਭ ਚੰਗੇ ਸਿੱਖਾਂ' ਨੂੰ ਆਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਅਤੇ ਧੇਰੇਬਾਜ਼ ਫਰੰਗੀਆਂ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਆਪੀਲ ਸਦਕਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਗਾਣੇ ਸੈਨਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

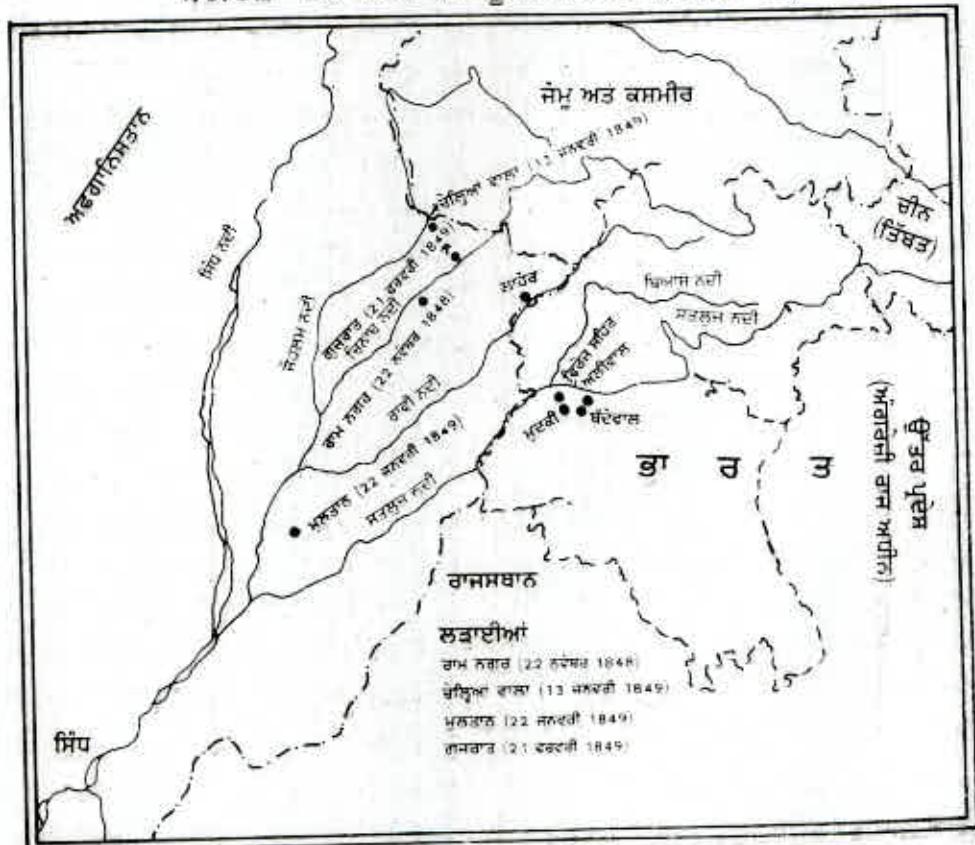
ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ (British invasion on the Punjab):- ਮੁਲ ਰਾਜ, ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਨੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਡਲਹੌਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਉੱਤੇ ਹਿਊਗ ਗਾਫ (Hugh Gough) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਨੇ 9 ਨਵੰਬਰ, 1848 ਈ: ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। 13 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੈਨਾ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਉਹ ਸੈਨਾ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ ਉਲੜ ਗਈ।

ਘਟਨਾਵਾਂ (Events)

ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀ ਲੜਾਈ, 22 ਨਵੰਬਰ, 1848 ਈ: (The Battle of Ram Nagar, 22 November, 1848 A.D.):- ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦਰਿਆ ਚਨਾਬ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਡੇਰਾ ਲਾਈ ਬੇਠੀ ਸੀ। 16 ਨਵੰਬਰ, 1848 ਈ: ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲਾਰਡ ਹਿਊਗ ਗਾਫ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਗਈ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। 22 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੈਨਾ ਨਾਇਕ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਚੇਲੀਆਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ, 13 ਜਨਵਰੀ 1849 ਈ: (Battle of Chillianwala, 13 January, 1849 A.D.):- ਜਨਵਰੀ, 1849 ਈ: ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਲਾਰਡ ਗਾਫ ਨੂੰ ਸਮਾਚਾਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ 12 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਸਹਿਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੇਰਚੇ ਤੋਂ 12-13 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਝਿੰਘੀ (Dinghi) ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। 13 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਗਾਫ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਉੱਤੇ ਪਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (1848-49)

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ 22 ਜਨਵਰੀ, 1849 :—ਮੂਲ ਰਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। 30 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਟਿਆ ਇੱਕ ਗੋਲਾ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਗੋਲੇ ਨਾਲ ਮੂਲ ਰਾਜ ਦਾ ਚਾਰ ਲੱਖ ਪੈਂਡ ਬਾਰੂਦ ਫੱਟ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਦੇ 500 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੇ 22 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਵਿਸ਼ (General Wish) ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਲੜਾਈ, 21 ਫਰਵਰੀ, 1849 ਈ: (Battle of Gujarat, 21 February, 1849 A.D.): ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਆਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਲੜੀ ਗਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ।

21 ਫਰਵਰੀ 1849 ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਾਡੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਚਨਾਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਖੇ ਦੋਹਾ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੀ ਗੋਲਬਾਗੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਵੈਰੀ ਦੀ ਭਾਗੀ ਸੰਖਿਆ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੁੰਹ ਦੇਖਣਾ ਪਿਆ।

(੯) ਸਿੱਟੇ (Results)

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ, 29 ਮਾਰਚ 1849 ਈ: (Annexation of the Punjab 29 March, 1849 A.D.):— ਦੂਜੇ ਅੰਗਲੇ—ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਉਪਰੰਤ 29 ਮਾਰਚ, 1849 ਈ: ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ, ਸਮੇਤ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰਾ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਾਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਲੱਖ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮੁਕੱਗਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੂਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ (Banishment of Mul Raj and Maharaj Singh):— ਮੂਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਐਗਨਿਊ ਅਤੇ ਐਡਰਸਨ ਨਾਮੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦੇ ਜ਼ਗ ਵਿੱਚ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 29 ਦਸੰਬਰ 1849 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਖਾਲਸਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ (Disbandment of the Khalsa Army):— ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਲੋ—ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਅੰਗਲੇ—ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਖਾਲਸਾ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕ ਨੂੰ ਬੇਹਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟੇ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ (Suppression of the Nobility):— ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਬਾਅਦ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਾਨ ਲਾਈਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੀਫ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਜਿਹੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਨ, ਹਣ ਸਪਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਗ਼ਬਾਰ ਹੋ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ (Appointment of British Officers in the Punjab):- ਦੂਜੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਦਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ (Strengthening of the North-West Frontier):- ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ-ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਛਾਊਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਸੈਨਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੁੰਨਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਨਵੇਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਉਸਾਰੇ ਗਏ। ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੈਨਿਕ ਦਸਤੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵਿਵਸਥਾ (Reorganisation of Administration of the Punjab):- ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਮਤੀ (Board of Administration) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਪਧਾਨ ਹੈਨਰੀ ਲਾਹੌਰ ਸੀ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਮੁੜ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡਾਕ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰਤਾਪੂਰਨ ਸਬੰਧ (Friendly Relations of Britain with the Native States of the Punjab):- ਦੂਜੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ, ਨਾਡਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

(Annexation of the Punjab by the British)

ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਜਾਣ ਬੜ ਕ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਚ 1846 ਈ. ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਦੁਆਬਾ ਬਿਸਤ-ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਉਪਜਾਹੂੰ ਇਲਾਕੇ ਖਹ ਲਏ। ਖਾਲਸਾ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸੱਖਿਆ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਟਿਸ਼ ਸੈਨਾ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਦਸੰਬਰ 1846 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਭੈਰਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਬਾਲਿਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅੱਠ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੌਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਸੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਕੌਸਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਧੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਲਿਗ ਹੋਣ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗੀ।

ਜਨਵਰੀ 1848 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜ਼ੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮੁਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾ ਦੇ ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੰਘ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿਖੀ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਹੈਨਰੀ ਇਲੀਅਟ (Henry Elliot) ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਇਲੀਅਟ ਨੇ ਕੌਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਸੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ। 29 ਮਾਰਚ, 1849 ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੌਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਸੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਧੀ-ਪੁੱਤਰ ਉੱਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸੰਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਹੋ ਨੂਰ ਹੀਰਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ (ਵਿਕਟੋਰੀਆ) ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ 4 ਤੋਂ 5 ਲੱਖ ਤੱਕ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੈਨਰੀ ਇਲੀਅਟ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਡਲਹੋਜੀ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ। ਉਸ ਐਲਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਨੂੰ ਉਚਿੱਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ।

ਅਭਿਆਸ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ/ਇੱਕ ਵਾਕ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਗਿਕਾਰੀ ਕੌਣ ਬਣਿਆ?
2. ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਉਂ ਹਾਰ ਹੋਈ?
3. ਸਭਗਾਊ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ?
4. ਸੁਰੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਜਾਨੇ ਦਾ ਕੀ ਮਸਲਾ ਸੀ?
5. ਗਊਆਂ ਸੰਥੀ ਝਗੜੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
6. ਕੌਸਲ ਆਫ ਰੀਜੈਸੀ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
7. ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਕੌਣ ਸੀ?
8. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ?

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 30-50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:

1. ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਿਉ।
2. ਭੈਰੋਵਾਲ ਸੰਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਿਉ।
3. ਭੈਰੋਵਾਲ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਿਉ।
4. ਭੈਰੋਵਾਲ ਸੰਧੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੋ?
5. ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਲੋ-ਸਿੰਘ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ? ਕੋਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।
6. ਭੈਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਜਿਦਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ?
7. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਗਾਪਗ 100-120 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।
  2. ਪਹਿਲੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
  3. ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
  4. ਭੈਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੰਧੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
  5. ਦੂਜੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ।
  6. ਦੂਜੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
  7. ਦੂਜੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਲਿਖੋ।
  8. ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਥਜ਼ਾ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ?
- (ਸ) 1. ਮੁਦਕੀ, ਫਿਰੇਜਸ਼ਾਹ, ਬੱਦੋਵਾਲ, ਆਲੀਵਾਲ ਤੇ ਸਭਗਉਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਕਬੇ ਤੇ ਦਿਖਾਓ। (ਪਹਿਲਾਂ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ)
2. ਦੂਜੇ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਕਬੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਖਾਕੇ ਤੇ ਦਰਸਾਓ।

*****

ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ

(PUNJAB'S CONTRIBUTION TOWARDS STRUGGLE
FOR FREEDOM)

ਅੰਗਰੇਜ਼ 1600 ਈ: ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ (1848-49 ਈ:) ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਾਲਹੌਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖਾਲਸਾ ਸੈਨਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਅੱਠਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। 1857 ਈ: ਦੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਲੜੀ ਗਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. 1857 ਈ: ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ

(Contribution of Punjab in the First Battle of Independence in 1857)

(ਉ) ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ (Revolt of the Soldiers):- 10 ਮਈ 1857 ਈ: ਨੂੰ ਮੇਰਨ ਵਿਖੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ 12 ਮਈ, 1857 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਜੰਗ ਦੀ ਖਬਰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਅੰਬਾਲਾ, ਜਲੰਧਰ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅਤੇ ਡੇਰਾਜਾਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਹਥਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਜਲੰਧਰ, ਫਿਲੌਰ, ਜਿਹਲਮ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਅਤੇ ਬਨੇਸਰ ਵਿਖੇ ਸੈਨਿਕ ਬਗਾਵਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਲਾਹੌਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਅੰਬਾਲਾ ਅਤੇ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਈ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

(ਅ) ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਗਾਵਤ (Revolt of the People):- ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੰਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸਰਸਾ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਗਾਵਤ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਮਿਟਗੁਮਰੀ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕਬੀਲੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਰੋਹੇਲਖੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਰਨਾਲ ਵਿਚਲੇ ਕਈ ਜਾਟ ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਮੀਨ ਦਾ ਲਗਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੋਹਤਕ ਅਤੇ ਰਿਵਾਜ਼ੀ ਵਿਖੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

(੯) ਸਰਦਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਖਰਲ ਦੀ ਬਗਾਵਤ (Revolt of Sardar Ahmad Khan Kharal):- ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਨਾ ਦੇਣ ਤਹਿਤ ਖਰਲ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਖਰਲ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਵਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਥਾਂ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਸਿਟੇ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਖਰਲ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਮੂਹਿਕ ਹਵਿਆਰ ਥੰਦ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਵੀਹ ਘੜ੍ਹ ਸਵਾਰਾਂ ਸੇਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1857 ਈ. ਬਗਾਵਤ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਗੀਆਂ ਕੌਲ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

2. ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕੂਕਾ ਅੰਦੋਲਨ (Namdhari or Kuka Movement)

ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਹੀ ਹੇਠ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। 12 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1857 ਈ. ਵਿੱਚ (ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ) ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪੱਤੀ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕੱਪੜੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡਾਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਮਾਰਨ, ਵੇਚਣ, ਵੱਟਾ ਕਰਨ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਗਾਬਰ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਦੂਤਾ ਕੀਤੀ। ਬਿਨਾਂ ਦਾਰ-ਦਹੇਜ ਦੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਸਵਾ ਰੂਪੈ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਗੀਤ ਤੋਂਗੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੇਦ ਕਾਰਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 3 ਜੂਨ 1863 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਖੇਟੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਛੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਸਿਆੜ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਬਗਾਬਰਤਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਘੜ੍ਹ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਕਿਸੇ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਾਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸ਼ੱਕ ਸੀ।

ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 22 ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। 1869 ਈ. ਵਿੱਚ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ/

ਕੁਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਨੇਪਾਲ, ਗੁਜ਼ਰਾਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੁਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਕਾ ਪਲਟਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਕੁਕਾ ਲਹਿਰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੋਝੀ ਚਾਲ ਚੱਲੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਂਵੇਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੇਠ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਬੁਚੜਖਾਨੇ ਖੇਡ੍ਹੇ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗਉਂ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗਉਂ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਬੁਚੜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਦੇ। 1871 ਈ. ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਬੁਚੜਖਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕਈ ਬੁਚੜਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੋਆਮ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਕੁਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਜਨਵਰੀ 1872 ਈ. ਨੂੰ 150 ਕੁਕਿਆਂ ਦਾ ਜੱਥਾ ਬੁਚੜਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਪੁੱਜਾ। 15 ਜਨਵਰੀ, 1872 ਈ. ਨੂੰ ਕੁਕਿਆਂ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੁਕਿਆਂ ਵਿਹੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਭੇਜੀ। 65 ਕੁਕਿਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਤਾਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 49 ਕੁਕਿਆਂ ਨੂੰ 17 ਜਨਵਰੀ, 1872 ਈ. ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਰਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ 'ਤੇ ਬਾਅਦ 16 ਕੁਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ 18 ਜਨਵਰੀ 1872 ਈ. ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਰੰਗੂਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਕੁਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਢੁਬੋ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜਥਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸਹੀਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਲਹਿਰ ਤਦ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਜਦ ਤੱਕ 15 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਅਜਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ।

3. ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ

(Arya Samaj)

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲਹਿਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਲਹਿਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ।

ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ (1824-1883) ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1875 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1877 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਾਖਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਖੇਲੀ।

ਮਾਰਚ 1877 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਠਹਿਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਅਨਾਰਕਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮ ਸਮਾਜ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਤੇ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡਮੁਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ

ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਬਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਖੇਲਾਂ ਕੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਵਿਦਿੱਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਗਾਇਆ।

ਸਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਤਾ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨੰਦ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਸਨ। ਭਾਈ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਨ।

ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਹੜੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਦੀਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ।

1892 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੁਲ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਲਜ ਪਾਰਟੀ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਹੰਸ ਰਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਪਾੜ੍ਹਾ ਛੇਡੀ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਰਹੇ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀਆਂ ਦੇ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ।

4. ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉੱਥਾਨ੍

(Rise of Peasant Movements)

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨੌਤੰਤੀ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੂਮੀ ਕਰ ਅਤੇ ਸਿੱਚਾਈ ਕਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਲ ਨੌਤੀ ਵੀ ਬੜੀ ਕਠੋਰ ਸੀ। ਸੋਕੇ ਜਾਂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਮੀਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਵੇਚ ਕੇ ਜਾਂ ਮਾਲ ਭੰਗਰ ਵੇਚ ਕੇ ਮਾਮਲਾ ਉਤਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। 1875-78 ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਜਮੀਨ 1,65,000 ਏਕੜ ਸੀ। 1884-85 ਵਿੱਚ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਜਮੀਨ ਦਾ ਰਕਬਾ 3,85,000 ਏਕੜ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਸੂਝੀ ਅੰਬਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਅਤੇ ਸਜ਼ਦ ਹੈਦਰ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। 1905-07 ਦੌਰਾਨ ਨਹਿਰੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਧਾਏ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਹਿਰੀ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਾਂਕੇ ਦਿਆਲ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਗੀਤ-ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਜੱਟਾ-ਘਰ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਗੁੰਜਣ ਲੱਗਾ।

5. ਗਦਰ ਅੰਦੋਲਨ

(The Ghadar Movement)

ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ 1905 ਈ: ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਫਿਜ਼ੀ, ਘਾਨਾ,

ਮਲਾਇਆ, ਕਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯਤਨ ਗਦਰ ਅੰਦੇਲਨ ਸੀ। ਇਸ ਅੰਦੇਲਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਮਰੀਕਾ ਮਹਾਂਦੀਪ ਸੀ।

ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘ੍ਰੰਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਘ੍ਰੰਣਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੁੱਤਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹੀਆਂ ਅਥਥਾਗਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜਨਮ 1913 ਈ। ਵਿੱਚ ਸਨਫਰਾਸਿਸਕੋ (ਅਮਰੀਕਾ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨਚੀ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਮੁਨਸੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਸਨਫਰਾਸਿਸਕੋ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਪਤਾਹਿਕ ਪੱਤਰ 'ਗਦਰ' ਕੱਢਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਡਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਉਹ ਅਖਬਾਰ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਪਸਤੇ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛੱਪਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗਾਵਤ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸੁਝਾਉ ਰੱਖੇ:-

- (i) ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਪਰਚਾਰ।
- (ii) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ।
- (iii) ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ੀਨੀਆ।
- (iv) ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਥਾਣੇ ਲੁੱਟਣੇ।
- (v) ਕੁਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਛਾਪਣਾ ਅਤੇ ਵੰਡਣਾ।
- (vi) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ।
- (vii) ਹਥਿਆਰ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨਾ।
- (viii) ਬੰਬ ਬਨਾਉਣੇ।
- (ix) ਰੇਲਵੇ, ਡਾਕ-ਤਾਰ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਅਤੇ ਬੈਨਤੋੜ ਕਰਨੀ।
- (x) ਕੁਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਈਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣਾ।
- (xi) ਕੁਂਤੀਕਾਰੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ।

ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੀ ਘਟਨਾ ਮਗਾਰੋਂ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਪਰਤੇ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗਦਰ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਬੜੀ ਹੀ ਚੌਕਸੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਗਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਪਰਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਅੰਗਰਵਾਈ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਝਾਂਸੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਅੱਡੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਮੇਰਨ, ਅੰਬਾਲਾ, ਆਗਰਾ, ਕਾਨਪੁਰ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ, ਲਖਨਊ, ਮੁਲਤਾਨ, ਜਿਹਲਮ, ਕੋਹਾਟ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਮਰਦਾਨ ਆਦਿ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਚਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਗਾਵਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਚੁੱਘ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀਆ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੜਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਸਰਨ ਦਾਸ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 'ਗਦਰ' ਕੱਢਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਸ ਚਾਲੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਕਰਵਾ ਕੇ 'ਗਦਰ ਗੁੰਜ' ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਝਾਬੇਵਾਲ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਅਤੇ ਲੋਹਟਥੱਪੀ (ਨਾਭਾ) ਵਿਖੇ ਬੰਬ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇੱਕ ਝੰਡਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਹੀ ਵੰਡਿਆ।

21 ਫਰਵਰੀ, 1915 ਈ: ਦਾ ਦਿਨ ਬਗਾਵਤ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹ 19 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨਾਲ, ਕੀਰਤਨੀ ਜਥੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪੁੱਜ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੋਖਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪੋਲ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕਦਮ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਲਈ। ਸਬੰਧਤ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਬੋਧ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗਦਰੀ ਨੇਤਾ ਫੜੇ ਗਏ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਨੇ ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੌਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਲਈ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੇਸ ਚੱਲਿਆ। 46 ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ (16 ਨਵੰਬਰ, 1915 ਈ;) ਵੀ ਸੀ। 194 ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਿਹੜੇ ਸੈਨਿਕ ਬਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ।

6. ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾ

(Kamagata Maru Incident)

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1905 ਈ: ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਰੋਟੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। 1910 ਈ: ਤੱਕ ਲਗਭਗ 10,000 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 90 ਫੀ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਨੇਡਾ ਵੀ ਪੁੱਜ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਕਨੇਡਾ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1910 ਈ: ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਉਹੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਕਨੇਡਾ ਪੁੱਜ ਸਕਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੰਦਰਗਹ ਤੋਂ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਕਨੇਡਾ ਆਉਣਗੇ।

24 ਜਨਵਰੀ, 1913 ਈ: ਨੂੰ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਲਕਾਤਾ (ਕਲਕਤਾ), ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਅਤੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ

ਜਹਾਜ਼ ਕੰਪਨੀ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕਨੇਡਾ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਚੁਮ੍ਹੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਰਹੀ।

ਪਿਛ ਸਰਗਾਲੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਅਤੇ ਮਲਾਇਆ ਵਿੱਚ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 1913 ਈ: ਵਿੱਚ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇਵੀਗੋਸ਼ਨ ਕੰਪਨੀ' ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। 24 ਮਾਰਚ, 1914 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਜਪਾਨ ਤੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਹਾਜ਼' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ 500 ਮੁਸਾਫਿਰ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਏ। ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਵਿਘਨ ਪੈਣ ਕਰ ਕੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 135 ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਗਹ ਵਿੱਚ ਸੰਗਾਈ ਅਤੇ ਕੋਥੇ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਮੁਸਾਫਿਰ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਹਾਜ਼ 22 ਮਈ, 1914 ਈ: ਨੂੰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ, ਪਰ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਨਾ ਉਤਾਰਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ।

23 ਜੁਲਾਈ, 1914 ਈ: ਨੂੰ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਹੁਗਲੀ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ 20 ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਲਸੀਏ ਅਗਨਬੋਟ ਰਾਹੀਂ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸੀ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ 27 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਜ਼ਬਾਨ ਘਾਟ 'ਤੇ ਖੜਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਰੇਲ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਉਹ ਯਾਤਰੀ ਕੋਲਕਾਤਾ (ਕਲਕਤਾ) ਵਿਖੇ ਹੀ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਸਮੇਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 40 ਬੇਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ।

ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਬਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ 1920 ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੁਲਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ 5 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜੋਲ੍ਹ ਹੋਈ, ਰਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਕਲਕਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। 24 ਜੁਲਾਈ 1954 ਈ: ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

7. ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਕਾਂਡ, 13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਈ:

(Jallianwale Bagh Incident, 13 April 1919 A.D.)

ਕੇਂਦਰੀ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਸਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬਿਲ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਲਟ ਬਿਲ (Rowlett Bills) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਿਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਲਸ ਅਤੇ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਸਾਜਿਸ਼ ਆਇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 13 ਮਾਰਚ, 1919 ਈ: ਨੂੰ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਰੋਲਟ ਬਿਲਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਹਿਸਦ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਵਿਗੜਦੀ ਹਾਲਤ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ

ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਡਾ: ਸਤਿਆਪਾਲ ਅਤੇ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਹਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਾਹਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹਜ਼ੂਮ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਖਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਦੇਸ਼-ਭਰਤਾਂ ਨੇ ਜਖਮੀ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੇਡਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਲ੍ਹਸ ਕੱਢਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਪੰਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਬਾਨਕ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸਤਰੀ, ਕੁਮਾਰੀ ਸ਼ੇਰਵੁੱਡ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰੂ ਦੇ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲਗਪਗ 25,000 ਲੋਕ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਈ: ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਲਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਨੌ ਵਜੇ ਅਜਿਹੇ ਜਲਸਿਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ 150 ਸੈਨਿਕਾਂ ਸਮੇਤ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣ-ਆਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਤੰਗ ਜਿਹਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਅੱਗੇ ਖਲੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਤਿਤਰ ਬਿਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਅੰਤਵਰ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟਾਂ ਮਹਾਰੇ ਗੋਲੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਲਗਪਗ 1,000 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ 3,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਜਖਮੀ ਹੋਏ।

ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੜ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਸਰਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 21 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਰ ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ (ਜੇ ਘਟਨਾ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸੀ) ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਲਿਆ।

8. ਖਿਲਾਫਤ ਲਹਿਰ (Khilafat Movement)

ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਰੰਗ ਮਿਟਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਾਂਧ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖਿਲਾਫਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਿਆਂ 1920 ਈ: ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ: ਕਿਚਲੂ, ਨਿਆਜ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਦਾਊਦ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤੁਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਖੀਏ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

9. ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ)

(Akali Movement)

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੱਖ ਵਰਗੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਬਲੀਦਾਨੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ 1920 ਈ: ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੱਧੀ ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਠ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮਹੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ ਪਰ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਨਵੰਬਰ, 1920 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮੂਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ 16 ਨਵੰਬਰ, 1920 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ੇਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ 14 ਦਸੰਬਰ, 1920 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ੇਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਅਕਾਲੀ ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ ਬਦਚਲਣ ਮਹੰਤਾਂ ਕੌਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵਿਚਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਚੌਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਏ। ਤੁਰਨਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੁੱਠ ਭੇੜ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਕੀ ਬੇਰ ਅਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਫੇਸਲਾਬਾਦ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੋਜਰਾਂ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜੁਟਿਆ ਰਿਹਾ। 20 ਫਰਵਰੀ, 1921 ਈ: ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵੱਡੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਜਦ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਜੱਥਾ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੈਣ ਦਾਸ ਨੇ 130 ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾ ਜਤਾਈ, ਜਦ ਕਿ ਸੂਬਾ ਭਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਖਾਈ।

(ਉ) ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮਾਮਲਾ (The key's Affair)

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਗੋਲਕ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਸਿਲਾਫਤ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਗੋਲਕ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸ਼ੇਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕੈਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ (Guru ka Bagh)

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਚਰਿਤਰਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਮਹੰਤ ਨੂੰ ਆਪਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਪਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

23 ਅਗਸਤ , 1921 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਥਾ ਭੇਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਮਹੰਤ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਜਥੇ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੰਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਥਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਜਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ। ਪਰ ਅੰਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਜਥੇ ਭੇਜਣੇ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਸ਼ਲੂਕੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

(੯) ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ (Babbar Akali Movement)

ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਮਹੰਤਾਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਇਆ। ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਚੱਕਰਵਤੀ’ ਜਥਾ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ‘ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ’ ਨਾਂ ਦਾ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਜਥਾ’ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਜਥੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਗਸਤ 1922 ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ।

ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਮੁਖਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਿੱਠੂਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬੱਬਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ’ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਥਿਆਰਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਧਨ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਖੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪੀਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ।

ਬੱਬਰਾਂ ਨੇ ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਮਸੀਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅਖਬਾਰ ‘ਬੱਬਰ ਅਕਾਲੀ ਦੁਆਬਾ’ ਕੱਢਿਆ। ਉਸ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਚੰਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ, ਉਸ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੰਜਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ 179 ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਛਾਪੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਖਬਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਬੱਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਪਿੱਠੂਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਰੇਅਮ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖਲ੍ਹੇ ਕੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸੂਂਮੇਵਾਗੀ ਵੀ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੀਤੇ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੱਬਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਫੜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਬਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ। 27 ਫਰਵਰੀ, 1926 ਈ: ਨੂੰ ਜਥੇਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਹਯਾਤਪੁਰਾ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਮਾਣਕੇ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਘੁੜਿਆਲ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਭਾਵੇਂ ਬੱਬਰ ਲਹਿਰ ਫੇਲ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ।

(ਸ) ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੇਰਚਾ

(Morcha of Jaito)

ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਮੇਰਚੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਿਚਲਾ ਵਾਧਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਲੀਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਓਧਰ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫੇਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਥਾ-ਥਾ 'ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜੈਤੋ ਵਿਖੇ ਵੀ ਦੀਵਾਨ ਹੋਇਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਥੰਡੇ ਫੜ ਲਏ। 13 ਸਤੰਬਰ, 1923 ਈ: ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੰਗਸਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਪਾਠ ਖੰਡਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਈ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਮੇਰਚਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।

15 ਸਤੰਬਰ, 1923 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਜਥਾ ਜੈਤੋ ਭੇਜਿਆ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ 25, 25 ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਜਥੇ ਜੈਤੋ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਜਥਿਆਂ ਉੱਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਮੇਰਚਾ ਲੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਜਥੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਬਣਾਇਆ। 500 ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਜਥਾ ਜਥਦਾਰ ਉੱਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੇਕੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ। ਜਥੇ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮਾਝਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਜਥਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਗੰਗਸਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਫਰਲਾਂਗ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਸੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਗਨਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਬਰਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਫਰ ਕੇ ਵੀ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਮੁੜੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੇਰਚਾ ਦੇ ਸਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਜ-ਪੰਜ ਸੌ ਦੇ ਜਥੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਲਈ ਕਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਕਲਕਤਾ, ਕਨੇਡਾ, ਸੰਯਾਈ ਅਤੇ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਤੋਂ ਵੀ ਜੈਤੋ ਵਿਖੇ ਜਥੇ ਪੁੱਜੇ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਪਹਿਗਾ ਹਟਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1925 ਈ: ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੇਰਚਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

10. ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ

(Simon Commission)

1928 ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲ, ਸਰ ਜਾਨ ਸਾਈਮਨ (Sir John Simon) ਸੀ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

30 ਅਕਤੂਬਰ, 1928 ਈ: ਨੂੰ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇਤਾ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਸੀ, ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ ਗਏ - ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਉ। ਵੰਦੇ ਮਾਤਰਮ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਮਿਸਟਰ ਸਾਂਡਰਸ ਨੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਲਾਠੀ ਦੇ ਵਾਰ ਕੀਤੇ। ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੁੱਢੇ, ਜਵਾਨ, ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਜਖਮੀ ਹੋਈਆਂ। ਲਾਠੀਆਂ ਦੀ ਉਸ ਬਰਸਾਤ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਕੀਤਾ - “ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਪਈ ਲਾਠੀ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸੱਟ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਫਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਿੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।” ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਾਠੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਸੱਟਾਂ ਕਾਰਣ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਜੀ 17 ਨਵੰਬਰ 1928 ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

11. ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ

ਸਰਦਾਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਤੀ ਚਰਣ ਵੌਹਗਾ, ਸੁਖਦੇਵ, ਪ੍ਰੰਸੀਪਲ ਛਬੀਲ ਦਾਸ ਅਤੇ ਯਸਪਾਲ ਆਂਦ ਨੇ 1925-26 ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ‘ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ’ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਉਸ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਗਰਮ ਪੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਈ।

ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਿੜੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਕੇ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 8 ਅਪੈਲ 1929 ਈ: ਨੂੰ ਅਸੰਬਲੀ ਬੰਬ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 23 ਮਾਚਰ 1931 ਈ: ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

12. ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਪ੍ਰਸਤਾਵ

(Complete Independence Resolution)

ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲੱਕਤਾ ਦੇ ਇਜਲਾਸ ਵਿੱਚ ਡੂਮੀਨੀਅਨ ਸਟੇਟਸ (Dominion states) ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 31 ਦਸੰਬਰ, 1929 ਈ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ‘ਇਨਕਲਾਬ, ਜਿੰਦਾਬਾਦ’ ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕਨੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਨੇ ‘ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ’ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਹਾਰੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਹ ਹੁਕਮ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ 26 ਜਨਵਰੀ, 1930 ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇ।

13. ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਲਹਿਰ (Praja Mandal Movement)

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪਛੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਿੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1928-1938 ਈ: ਤੱਕ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗਿੜ੍ਹ ਸਨ।

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤੀ ਦਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। 9 ਜੁਲਾਈ 1923 ਈ: ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੈਤੇ ਦੇ ਮੌਰਚੇ ਵੇਲੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ।

1925 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਐਕਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸੁਤੰਬਰ, 1926 ਈ: ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਹੇਠ ਗਿੜਤਾਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। 24 ਅਗਸਤ, 1928 ਈ: ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੇ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਲਈ ਕਾਨਫਰੈਂਸਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਬਾਬਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਭੱਠਲ, ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਚਮਕ, ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਧੋਲਾ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਬਰ, ਹਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭੱਠਲ, ਬਾਬਾ ਸੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਮਰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

14. ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ (Indian National Army)

ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ 1920 ਈ: ਵਿੱਚ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉਚ ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਨਗਰਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਦੇਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਖ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਰਮਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। 1943 ਈ: ਨੂੰ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰ ਕੇ 'ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼, ਜਨਰਲ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਹਿਗਲ ਅਤੇ ਜਨਰਲ

ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤ ਸਨ। ਇਸ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਨੇਤਾ ਜੀ ਸੁਡਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਮੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ- ‘ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਖੂਨ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਆਂਗਾਂ।’

ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। 21 ਅਕਤੂਬਰ 1943 ਈ: ਨੇਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

1 ਮਾਰਚ, 1944 ਈ: ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਮਨਮਾਰ (ਬਰਮਾ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਆਸਾਮ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੰਡਾਲ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਮਈ, 1945 ਈ: ਨੂੰ ਰੇਤੂਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼, ਜਨਰਲ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਛਿੱਲੇ ਅਤੇ ਪੇਮ ਸਹਿਗਲ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼-ਪੈਹ ਦਾ ਮੁਕਦੰਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਨਵੰਬਰ, 1945 ਈ: ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲਾ ਵਿਖੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਦੰਮੇ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਈ। ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਤੇਜ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਪਤੂ, ਭੂਲਾ ਭਾਈ ਦੇਸ਼ਾਈ ਆਦਿ ਉੱਘੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਦੰਮੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਹੋਈ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਹੋਏ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਟਿਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

1947 ਈ: ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਸ਼ਟ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਝੱਲੇ। ਪੰਜਾਬ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਰਦ, ਅੰਤਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਾ ਮਾਣ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਜਤ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲੇਖ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ/ਇੱਕ ਵਾਂਕ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. 1857 ਈ: ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਛਾਊਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਹੋਈ?
2. ਸਰਦਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਂ ਖਰਲ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ?
3. ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ ਕਿਵੇਂ ਦਿਖਾਈ?
4. ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ?
5. ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਦਸੇ।
6. ਚਾਬੀਆਂ ਵਾਲਾ ਮੇਰਚਾ ਕਿਉਂ ਲੱਗਾ?
7. ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਮੇਰਚਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਸੇ।
8. ਬੱਬਰਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮੰਤਵ ਸੀ?

9. ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕਦੋਂ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ?

10. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਾਪਗ 30-50 ਸਥਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. 1857 ਈ. ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

2. 1857 ਈ. ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਲਈ ਹੋਈਆਂ ਬਗਾਵਤਾਂ ਕਿਉਂ ਫੇਲ੍ਹੇ ਹੋਈਆਂ?

3. ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ?

4. ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

5. ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

6. ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੀ ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ?

7. ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਨੇਡਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ?

8. ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?

9. ਸ. ਉਪਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਬਦਲਾ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ?

10. ਖਿਲਾਫਤ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

11. ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

12. ਬੱਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੱਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

13. ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

14. ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

15. ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

(ਇ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਾਪਗ 100-120 ਸਥਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ:-

1. ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ?

2. ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ?

3. ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ?

4. ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

5. ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

6. ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?

7. ਜੇਤਾ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖੋ।

8. ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਉੱਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ନାଗରିକ ପ୍ଲାନେଟର

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

‘ਅਸੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ,
ਪਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ
ਅਤੇ

ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ
ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਧਰਮ
ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ ਦੇ ਅਵਸਰ ਦੀ
ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ
ਅਤੇ

ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੋਰਵਤਾ ਤੇ
ਰਾਸਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ
ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਭਰਾਤੀ ਭਾਵ ਵਧਾਉਣ ਲਈ
ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਕੇ

ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 26 ਨਵੰਬਰ 1949
ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਅਧਿਨਿਯਤ
ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਨਾਗਰਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਪਾਠ 10

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

(FEATURES OF THE INDIAN CONSTITUTION)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਕਨੂੰਨੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਮੂਲ ਕਨੂੰਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਕੱਲ੍ਹਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਤੁ ਸਰਕਾਰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਾਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ (ਮੌਲਿਕ ਕਨੂੰਨ) ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਰੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰੋਕਾਂ ਵੀ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Preamble)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ 9 ਦਸੰਬਰ, 1946 ਨੂੰ ਬਣਨਾ ਆਂਡੇਬਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 26 ਜਨਵਰੀ, 1950 ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

'ਅਸੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ, ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇਣ, ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਵਿਸਵਾਸ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ, ਅਵਸਰ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ੱਠਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਦੇ ਦਿਨ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ, ਅਧਿਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸਮੱਰਪਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।'

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਾਲੀ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਸੱਤਾਪਾਂ ਰਾਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਹੈ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਸੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਧਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੈ।

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣਗੇ, ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੋਸਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ ਮਿਲੇਗਾ।

ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੀ ਸਰਪ੍ਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਬਗ਼ਬਗ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਅਪਨਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜਾਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਲੋਕ-ਤੱਤਗੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਰਵਉਚਿ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਰਗ, ਸ਼੍ਰੋਟੀ ਜਾਂ ਦਲ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਨਿਯਤਕਾਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਲੋਕ-ਤੱਤਗੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਣਰਾਜ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਣਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਵਸੇਸ਼ਨ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਮੂਹ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਵਰਤਾਉ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤਾ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਇਥੋਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ', 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ', ਅਤੇ 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ' ਅਤੇ 'ਅਖੰਡਤਾ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ 1976 ਵਿੱਚ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਧ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Features of the Constitution) :

1. ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ
2. ਲਚਕੀਲਾ ਤੇ ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ
3. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ
4. ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ

5. ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ
6. ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਨਤਾ ਪਾਸ
7. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ
8. ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ
9. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ
10. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਚਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

1. **ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ** (Lengthy and Written Constitution) :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 395 ਅਨੁਛੇਦ ਅਤੇ 12 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਕਬੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. **ਲਚਕੀਲਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ** (Rigid and Flexible Constitution) :- ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਚਕੀਲਾ (Flexible) ਅਤੇ ਕਠੋਰ (Rigid) ਵੀ ਹੈ। ਲਚਕੀਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅਰਥਾਤ ਸਧਾਰਣ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਐਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਚਕੀਲਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਹੁਤ ਕਠੋਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਰਗਾ ਕਠੋਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਲਚਕੀਲਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿੱਚਕਾਰਲਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3. **ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ** (Federal Government) :- ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਘੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:-

- (1) ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ
- (2) ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ
- (3) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉਂਚਤਾ
- (4) ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ
- (5) ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇਕਾਤਮਕ ਤੱਤ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : -

- (1) ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਸ਼ਬਦ ਸੰਘ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਨ ਸ਼ਬਦ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਧੇਰੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

- (2) ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਇਕਾਤਮਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕਹੌਗੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਸਿਪਾਂਤ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਈ ਸੰਘ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੈ।
- (4) ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਘ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- (5) ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਕੋ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (6) ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (7) ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰਾਜ, ਕੇਂਦਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।
- (8) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰੀਖਣ (Judicial Review) ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ, ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਘੱਟਸਿਤ ਕਰਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੰਘੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਿਕ ਹੈ। (Federal in Structure but Unitary in Spirit.)

4. ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (Independent Judiciary):- ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪਨਾਲੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਨਿਆਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ, ਭਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਧੀਨ ਕੋਰਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਜਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Parliamentary Form Government) :- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁੱਖੀ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ) ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਡਲ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਡਲ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ, ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ (ਲੋਕ ਸਭਾ) ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ

ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੋਂ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਭਾਰਤ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਗਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪੁਨਾਲੀ ਜਾਪਾਨ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਸੀ ਲੰਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।

6. ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹੇਸਤਾ ਜਨਤਾ ਪਾਸ (Sovereignty with the People and Adult Suffrage) :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੁਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ' ਸਥਦਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੇਠਕ 18 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਿਯਤਕਾਲ ਲਈ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇਸਤਾ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਹੈ; ਲੋਕ ਮਾਲਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਕ ਹੈ।

7. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ (Fundamental Rights and Directive Principles of the State Policy):- ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਚੌਬੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ (ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

8. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰੱਤਵ (Fundamental duties of the Citizens) :- ਮੌਲਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਰੱਤਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 42ਵੀਂ ਸੇਧ 1976 ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਭਾਗ IV-A ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 51 A ਨੰਬਰ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਅਨੁਛੇਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਦੱਸ ਕਰੱਤਵ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ 86ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੇਧ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਕਰੱਤਵ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

9. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Emergency Powers of the President) :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ— ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ, ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿੱਛੋਕੜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਨਾਜੂਕ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਸਧਾਰਣ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਹੀ ਸੰਚਾਲਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀ ਅੱਖੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਰ ਹੋਣ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ-ਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਕੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕਾਤਮਕ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਆਉਣ ਜਾਂ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਖਰਾਬ

ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਲੜੀਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10. ਵਚਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Unique Features) :- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਚਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ - ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇਣਾ, ਇਕਹਿਰੀ-ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ, ਹਿੱਦੀ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਕੋਦਰੀ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਬਾਬੀ 18 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣੀ, ਦਲ ਬਦਲੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਨੀ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ, ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਲਚਕੀਲੇਪਨ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਕਰਨਾ, ਕਈ ਸੌਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਘੜਨਾ ਆਦਿ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਵਚਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਬਾਰਤ ਇਕ ਬਹੁਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੌਨਣ ਵਾਲੇ, ਬੱਲੀਆਂ ਬੇਲੁਣ ਵਾਲੇ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕਈ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੇਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights of Indian Citizens)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਨੁਛੇਦ 14 ਤੋਂ 32 ਤੱਕ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਕਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਗਾਰੰਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ :-

- 1. ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ :-** ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।
- (ਉ) ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ : - ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਾਨ ਕਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- (ਅ) ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ : - ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।
- (ਇ) ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ : - ਰਾਜ ਅਪੀਨ ਰੇਜ਼ਗਾਰ ਜਾਂ ਪਦਵੀਆਂ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਲਿੰਗ, ਵੱਖ, ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

- (ਸ) ਛੁਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ:- ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਛੁਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਲ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।
- (ਹ) ਉਪਾਧੀਆਂ ਜਾਂ ਖਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ:- ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆਕ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪਾਧੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

2. ਅਜਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ:- ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਸੂ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 19ਵੇਂ ਅਨੁਛੰਦ ਅਧੀਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ:

- (1) ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏਣ ਦੀ ਅਜਾਦੀ।
- (2) ਹਥਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਡਮਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਅਜਾਦੀ।
- (3) ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸੰਘ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜਾਦੀ।
- (4) ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫਿਰਨ-ਭੁਰਨ ਦੀ ਅਜਾਦੀ।
- (5) ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ।
- (6) ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਬਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜਾਦੀ।

3. ਸ਼ੌਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਧਿਕਾਰ :— ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਬਿਨਾ ਵਤਨ ਜਥੇਗੀ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਪਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਜਾਵੇ।

4. ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ :— ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੱਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਧਰਮ ਅਪਨਾਉਣ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਚੈਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਵਿੱਦਿਆਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਕਾਰ :— ਭਾਰਤ ਇਕ ਬਹੁਧਰਮੀ, ਬਹੁ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ :—

- (ਉ) ਹਰੇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

- (अ) ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਾਖਲਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (ਇ) ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਘੱਟਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਮਾਰ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

6. ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ... ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੇ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਨੂੰਨੀ ਉਪਾਖ (Constitutional Remedies) ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਥੀਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਹਨਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ (Fundamental Duties of Indian Citizens)

ਅਧਿਕਾਰ ਅਤ ਕਰਤੱਵ ਇਕ ਹੀ ਸਿੱਖੇ ਦੇ ਦੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੇਠ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਕਰਤੱਵ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। 1976 ਵਿੱਚ 42ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੱਧ ਦੁਆਰਾ ਨਵਾਂ ਭਾਗ IV & ਜੋੜ ਕੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੱਸ ਕਰਤੱਵ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਇਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ।
2. ਅਜਾਦੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ।
3. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤਾ, ਇਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ।
4. ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁਕਾਰ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ।
5. ਧਰਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ, ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਵਰਗੀ ਬਿਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆ ਦੇ ਗੇਰਵ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ।

6. ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ।
7. ਜੰਗਲਾਂ, ਝੀਲਾਂ, ਨਦੀਆਂ, ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਯਾ ਕਰਨੀ।
8. ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਭਾ, ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ, ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ।
9. ਜਨਤਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਿੱਸਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ।
10. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਤਮਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ।
11. ਜੋ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪਸਤ ਹੈ, ਛੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਚੌਂਦਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਅਪਣੇ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇ, ਬਾਲਕ ਜਾਂ ਪੱਤੀਪਾਲਕ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੋ।

ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ (Directive Principles of the State Policy)

ਸਰ ਬੀ.ਐਨ. ਗਾਓ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਚੰਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਡਮੁੱਲੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਕਾਰਜਕਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਮੰਤਰ ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਿਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਸੰਭਵ ਵਿਚਾਰਪ ਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ :-

1. ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਤਕ ਭਲਾਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ ਮਿਲੋ।
2. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।
3. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕੇ।
4. ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਧਨ ਅਤੇ ਉਪਜ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ

ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ।

5. ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੋ।
6. ਬਿਮਾਰੀ, ਬੋਕਾਰੀ, ਬੁਢਾਪਾ ਤੇ ਅੰਗਰੀਣ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੋ।
7. ਰਾਜ ਹਰੇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ, ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਲੱਭੀਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ।
8. 14 ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਮੁਫਤ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ।
9. ਰਾਜ ਆਮਦਨ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।

ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ : - ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਮ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੱਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਝਲਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

1. ਰਾਜ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ।
2. ਰਾਜ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਘਰੇਲੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਵੇ।
3. ਰਾਜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਪਛੱਡੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੋ।
4. ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਪਛੱਡੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲੁਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਬਚਾਵੇ।
5. ਰਾਜ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨਤੇ ਪਾਬੰਦਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।
6. ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਣ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੁਧਾਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰਤੋਂਵੇਂ ਸਮਝੋ।

ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ :-

1. ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਬਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਅਸੈਨਿਕ ਵਿਹਾਰ ਨਿਯਮ (Uniform Civil Code) ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ।
4. ਰਾਜ ਪਸੂ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪਸੂਆਂ ਦੀ ਨਸ਼ਲ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।

5. ਰਾਜ ਗਊਆਂ, ਵੱਛਿਆਂ ਅਤੇ ਢੁੱਪ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਸੂਆਂ ਦੀ ਨਸਲ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।
6. ਰਾਜ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੋ।
7. ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁੱਚੀ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕਰੋ।

ਕੁਝ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧੇ ਵਾਇਦੇ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਤਾਂ ਤਰਕਪੂਰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਮਲ ਯੋਗ ਹਨ। ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੱਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਬਧਨਾ ਲਈ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਬਣ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰ-ਗੁਜਾਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦੀ ਕਸ਼ਵੱਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਲੋਕ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਕਰੜਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਾਵ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਹਨ : -

1. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆਂ ਯੋਗ ਹਨ, ਪਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਂਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਾਗਰਿਕ ਬੇਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਦੇਣ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।
2. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿੱਖੇਧ-ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਦੇ ਹਨ। ਨਿੱਖੇਧ-ਆਤਮਕ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਚਾਤਮਕ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।
3. ਕੁਝ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹਨ।
4. ਜੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਉ :-

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਕੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ?
3. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
4. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੋ।
5. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
6. ਸੰਘਾਤਮਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੋ।
7. ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿਖੋ।
8. ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਫਰਜ਼ ਦੱਸੋ।

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਉ :-

1. ਭਾਰਤ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ਼ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ :

(ੴ) ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ

(ਅ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ

(ੳ) ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ

(ਸ) ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ

4. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ:

(ੴ) ਸਮਾਜਵਾਦੀ

(ਅ) ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ

(ੴ) ਸਧਾਰਨ ਜਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ

5. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਭੇਦ ਦੱਸ।
6. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਘਾਤਮਕ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਕ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ?
7. ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ?
8. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਣ ਕਰੋ।
9. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ 'ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ' ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਮਰੱਤਵ ਦੱਸ।
10. ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਮਰੱਤਵ ਹੈ।
11. ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

*****

ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ

(CENTRAL GOVERNEMENT)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪਨਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ ਹਨ; ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਸੰਸਦ (ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ), ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ) ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ (ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ)। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ (ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਤੀਆਂ, ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਲਈ ਸਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਮੁੱਖੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਤ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ (ਸੰਸਦ)

(Parliament)

ਸੰਸਦ ਦਾ ਸੰਗਠਨ :-

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਹਨ : ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਹੇਠਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੂੰ ਉੱਪਰਲਾ ਸਦਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ (Lok Sabha)

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ :

- (1) ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
- (2) 25 ਸਾਲ ਜਾਂ ਵੱਧ ਆਯੁ ਦਾ ਹੋਵੇ।
- (3) ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਾ ਲਗਾ ਹੋਵੇ।
- (4) ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
- (5) ਪਾਗਲ ਜਾਂ ਦੀਵਾਲੀਆ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਦਵੀ ਲਈ ਆਯੋਗ ਕਰਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਬਣਤਰ

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਂਬਰ 550 ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ 1973 ਵਿੱਚ 31ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੇਧ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 545 ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 530 ਮੈਂਬਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਤੇ 13 ਮੈਂਬਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਐਂਗਲੋਇੰਡੀਅਨ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਵਧਾਇਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ, ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸੰਸਦ, ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਟੇਬਲ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ		ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ	
1. ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	80	15. ਹਰਿਆਣਾ	10
2. ਬਿਹਾਰ	40	16. ਜੰਮ੍ਹਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ	6
3. ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	48	17. ਹਿਮਾਚਲ	4
4. ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	25	18. ਮਣੀਪੁਰ	2
5. ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	42	19. ਮੋਹਾਲੀਆ	2
6. ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	29	20. ਡਿੱਪੁਰ	2
7. ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	39	21. ਗੋਆ	2
8. ਕਰਨਾਟਕ	28	22. ਅਰੁੰਧਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	2
9. ਗੁਜਰਾਤ	26	23. ਸਿੱਕਿਮ	1
10. ਰਾਜਸਥਾਨ	25	24. ਮਿਜ਼ੰਗ	1
11. ਉੜੀਸ਼ਾ	21	25. ਨਾਗਾਲੈਂਡ	1
12. ਕੇਰਲ	20	26. ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ	11
13. ਆਸਾਮ	14	27. ਉਤਰ ਪੰਜਾਬ	5
14. ਪੰਜਾਬ	13	28. ਝਾਰਖੰਡ	14
		29. ਤੇਲੁਗਾਨਾ	17
ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰ =		13	
ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰ =		530	

ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰ $530 + 13 = 543 + 2$ ਐਂਗਲੋਇੰਡੀਅਨ = 545

ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ 545 ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਅੱਜ ਤਕ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ 16 ਚੋਣਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ 1952, 57, 62, 67, 71, 77, 80, 84, 89, 91, 1996, 1998, 1999, 2004, 2009 ਅਤੇ 2014

ਸਪੀਕਰ : ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪੀਕਰ ਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੀਕਰ ਬਹੁਮੱਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਦਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਬਲਣ ਲਈ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਉਸ ਦੇ ਫੇਸਲਿਆਂ (Rulings) ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸਭਾ (Rajya Sabha)

ਰਾਜ ਸਭਾ, ਸੰਸਦ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਪਾਤਿਕ ਚੇਣ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਣਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਢੇਂਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 250 ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 238 ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। 12 ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਸਦਨ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੰਘੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਇਕ ਸਥਾਈ ਸਦਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਰ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਰਿਟਾਈਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਛੇ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ 30 ਸਾਲ ਜਾਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਚੇਅਰਮੈਨ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਅਰਮੈਨ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ (ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ) ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਚੇਅਰਮੈਨ) ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

(Powers of the Parliament)

ਬਾਰੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਰਵਸੁਸਥ ਅੰਗ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Legislative Powers)

ਸੰਸਦ ਸੰਘੀ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੁਝਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸੰਸਦ ਕੁਝਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੇਸ ਲਈ ਨਵੇਂ ਕੁਝਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਪੁਰਾਣੇ ਕੁਝਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Executive Powers)

ਬਾਰੋਂ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ

ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮੱਤ ਦਲ ਤੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਲਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਵਿੱਧੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਮੰਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂ ਮੱਤੇ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਘਟਨਾ ਵਲ ਦਿਵਾਂ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਜਨਤਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿੰਦਾ ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਖੇਪੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Financial Powers)

ਸੰਸਦ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜਟ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਇਹ ਪੂਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਕਰ ਇਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨ ਕਢਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਧਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੰਸਦ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪੀ ਧਨ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਨ ਵਿਦਵਾਨ ਮੈਡੀਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਪਾਸ ਧਨ ਹੈ ਉਸ ਪਾਸ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੌਮਾ ਹੈ।

ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Judicial Powers)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ :

1. ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਸਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਸਦਨ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤ ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰਕੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਦੱਸਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਦੇ ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮੱਤ ਨਾਲ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਆਪਣੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਮਹਿਸੂਸ ਦੁਆਰਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਮੱਤੇ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਅਟੋਰਨੀ ਜਨਰਲ, ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਵਿਖੁੱਧ ਦੋਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਹਨਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਧੀ

(Procedure of Law Making)

ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਿੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿੱਲਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਰਚੇ, ਕਰ ਲਗਾਉਣ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਰਜਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ।

ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ (Ordinary Bill)

ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੁਝੂਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਬਿੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਮੈਂਬਰ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਪੜਾਵ 'ਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗੁਜਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਿੱਲ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਿੱਲ ਦੇ ਇਸ ਪੜਾਵ ਤੇ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਗਰ ਸਦਨ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿੱਲ ਅਗਲੇ ਪੜਾਵ (stage) ਵਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਿੱਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੜ੍ਹਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਿੱਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੜ੍ਹਤ ਦੌਰਾਨ ਇਸ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿੱਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਨੁਛੇਦ ਜਾਂ ਧਾਰਾ 'ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਵ ਉੱਤੇ ਬਿੱਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਿੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੀ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿੱਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਘੋਖੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਸਹਿਤ ਸਦਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਮੇਟੀ ਪਾਸੋਂ ਬਿੱਲ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਨੁਛੇਦ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਬਿੱਲ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੜ੍ਹਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੜਾਵ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿੱਲ ਉੱਤੇ ਵੇਟਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਦਨ ਦਾ ਬਹੁਮੱਤ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿੱਲ ਸਦਨ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਦਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਬਿੱਲ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਇਆ। ਅਗਰ ਇਹ ਸਦਨ ਵੀ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਬਿੱਲ ਕੁਝੂਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁਝੂਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁਝੂਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਿੱਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੁਝੂਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ (Money Bill) :- ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਧਨ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿੱਧੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਨ ਬਿੱਲ ਕਰ ਲਗਾਉਣ, ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ, ਘਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਧਨ ਉਪਾਰ ਲੈਣ ਜਾਂ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨ ਕੱਢਣ ਜਾਂ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਧਨ ਮਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰੇ ਸਾਲ ਬਜਟ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਜਟ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਵਲੋਂ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਆਪੀਰਲੇ ਹਫਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਜਟ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਮਹਾਰੋਂ ਬਜਟ ਉੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਜਟ ਉੱਪਰ ਆਮ ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਵਖ-ਵਖ ਮੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਮਹਾਰੋਂ ਇਹ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨ੍ਹਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਵੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਪਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਮੰਗ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਦ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸੰਚਿਤ ਨਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖਰਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਮਿਤਣ ਬਿੱਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਫਿਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਤੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਬਿੱਲ ਰਾਜ ਸਭਾ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੇ 14 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਸਹਿਤ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਸਭਾ 14 ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਨਨਿਤ ਬਿੱਲ ਵਾਪਸ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਬਿੱਲ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਅਗੋਤਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਨ ਬਿੱਲ ਵਿੱਤੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਕੋਲ ਇਹ ਪਾਸ ਹੋਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।

ਸੰਘੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ

(Union Executive)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਲੋਕ ਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਦ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ

(President of India)

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ

ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆ ਗਈਆ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਸੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਧੀ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਨ ਲਈ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ:-

1. ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
2. 35 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਵੇ।
3. ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਲੋਏਵੰਦ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਨਾ ਹੋਵੇ।
4. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ।

ਚੋਣ ਮੰਡਲ :- ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇੱਕ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਚੁਣੈਂ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੁਣੈਂ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਸਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੀਆਂ ਵੇਟਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਵਾਰਮੂਲੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੋਣ ਅਨੁਪਾਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਮੀਦਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਪੱਦ ਲਈ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵੀ ਚੋਣ ਲੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੇਘਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਹਾਂਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾ ਕੇ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ 1,50,000 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਸਜ਼ਿਆ ਸਜ਼ਾਇਆ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾਮੁਕਤ (ਗੀਟਾਇਰ) ਹਣ ਮਹਾਰੋਂ 75,000 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Powers of the President)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜਪਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Executive Powers)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਘ ਦਾ ਸਰਵਉਚਕ ਕਾਰਜਪਾਲਕ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਮੁੱਚੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੱਤ ਦਲ ਦੇ

ਨੇਤਾ ਭਾਵ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤਕ ਹੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ, ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ, ਮੁੱਖ ਚੌਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਚੌਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਯੂਨੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਆਯੋਗ ਦੇ ਚੇਅਮੈਨ ਤੇ ਮੈਂਬਰ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਧੀਸ਼ ਤੇ ਜੱਜ, ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ ਆਦਿ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਸ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਬਾਦਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Legislative Powers)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਕਨੂੰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਇਜ਼ਲਾਸ਼ ਬੁਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਦਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇ ਇਜ਼ਲਾਸ਼ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਇਸ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਕਨੂੰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਦ ਪਾਸ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਹ ਇਕੋ ਵਾਰ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਸੰਸਦ ਉਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਦੀ ਬੈਠਕ ਨਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਕਨੂੰਨ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਤੁ ਇਹ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਦ ਦੀ ਬੈਠਕ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਸੰਸਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Financial Powers)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿੱਤੀ ਵੇਰਵਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਅਤੇ ਆਮਦਾਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਰਾਸ਼ਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਗੇਤਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ, ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਚਿਤ ਅਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਬਜਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਧਨ ਰਾਸ਼ਤੀ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Judicial Powers)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਖੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਸਜਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਮਾੜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਜਨਤਕ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਲਾਹ ਉਸ ਲਈ ਮੰਨਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹਾਈਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ - ਜੱਜ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Emergency Powers)

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਕਟ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਹਾਲਾਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਂ ਗੜਬੜ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟ (National Emergency Due to External Aggression)

ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਵਿਦਰੋਹ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਰੰਡਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਬੱਗਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 1975 ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ, ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗਾਤਮਕ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਕਟ (Constitutional Emergency)

ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੀ ਗਈ ਰਿਪੋਰਟ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫੇਲ੍ਹੁ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥਤ ਨੂੰ ਭੇਂਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਸੱਖਗਿਤ ਜਾਂ ਭੇਂਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਰਾਜ ਲਈ ਕਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਨ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ (Financial Emergency)

ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਰਤਾ ਲਈ ਪਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਤਨਖਾਹ ਜਾਂ ਭੱਤੇ ਘਟ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਧਨ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮੰਨਸੂਰੀ ਲਈ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਅਭਿਨਾਵ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜ ਤਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਲਮ ਦੇ ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੂਪ ਸੰਘਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕਾਤਮਕ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਕੇ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੰਕਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ ਕਿ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁਖੀ ਹੀ ਹੈ।

ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ

(Vice-President)

ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਪਦੇਨ ਸਭਾ ਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਤੱਕ ਜਿਹੜੀ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ।

ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਪਦੇਨ ਸਭਾਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਕ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੰਸਦ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮੱਤ ਨਾਲ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਬਤੌਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ

(Prime Minister of India)

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਸੰਸਦ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਿੱਚ ਸਰਵਸੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਸਥਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਹੈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਿਰਕੱਢ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।

ਨਿਯੁਕਤੀ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੱਤ ਦਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਬਹੁਮੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਕ ਹੀ ਪਦੱਵੀ 'ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Powers of the Prime Minister)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:-

- ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ :** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸੇ ਸੂਚੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੈਬਿਨਿਟ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਉਪ-ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ :** ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਲ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਧੁੱਨਰਗਠਨ :** ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਾਰਨ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਪੁਗਾਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਵੰਡ ਜਾਂ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੁੱਖੀ :** ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸੂਚੀ (Agenda) ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਤੀ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮੰਤਰੀ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

5. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕੜੀ : ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੜੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣੀ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਭਾਗ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੇ ਜਾਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੌਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਚੇਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6. ਸਦਨ ਦਾ ਨੇਤਾ : ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਹਰ ਔਕੜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਸਭਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਨਿਯੁਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀ : ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੈ, ਪੰਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਗਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਯੋਜਨਾ ਆਯੋਗ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦੇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਗਾਸਕ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ

(Council of Ministers)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਸਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੌਂਪੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ, ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਾਮਿਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾ ਉਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਾਮਿਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਉਪ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਸਕੱਤਰ। ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਅੰਤਰਿਮ ਕਮੇਟੀ (ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ) ਦੇ ਮੌਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਵਿਭਾਗਾਂ

ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਕੈਬਨਿਟ ਤੋਂ ਹੇਠ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੈਬਨਿਟ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਚਾਰਜ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪ ਮੰਤਰੀ, ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੈਬਨਿਟ ਜਾਂ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦੀ ਸਕੱਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਕੰਮ

ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਸਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਨਿਰਣ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਿੱਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਕੇਂਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਤ ਮੰਤਰੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸਾਲ ਬਜਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਕਰ ਲਗਾਉਣ ਜਾਂ ਪੁਗਾਣੇ ਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਸਮੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ : ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਸ੍ਰੋਣੀਆਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਕੈਬਨਿਟ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ)

(Supreme Court of India)

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂ ਪਾਲਿਕਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੈਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ

ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਝਗੜੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਖੇਧ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੋਸ਼ਕਉਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ (Separation of Powers) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਬਿਨਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਸੰਗਠਨ

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕਹਿਰੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਪਣੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਜਕਲ 25 ਜੱਜ ਅਤੇ ਇਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੱਜ ਬਣਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ :

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
2. ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਪੰਜ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਜੱਜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਵਕੀਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।
3. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੂੰਨੀ ਮਾਹਿਰ ਹੋਵੇ।

ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਔਹੁਦੇ ਤੋਂ 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਆਪਣੇ ਕੁਲ ਮੌਬਾਨ ਦੇ ਬਹੁਮੱਤ ਨਾਲ, ਪਰ ਹਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਵੇਟਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ 2/3 ਬਹੁਮੱਤ ਨਾਲ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੱਜ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ 90,000/- ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਇੱਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਟਾਈਰ (Retire) ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੱਜ ਕਿਸੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ) ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Powers of the Supreme Court)

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਲੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ : -

(i) ਮੁਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Original Jurisdiction)

ਜਿਹੜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਸਿੱਧੇ ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਇਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :

- (ਉ) ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਤੇ।
- (ਅ) ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰਾਜ ਹੋਣ।
- (ਇ) ਦੋ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਹੋਣ ਤੇ।
- (ਸ) ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਝਗੜੇ।
- (ਹ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਝਗੜੇ।

(ii) ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Appellate Jurisdiction)

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ, ਦਿਵਾਨੀ ਤੋਂ ਫੈਜਦਾਰੀ ਮੁਕਦੱਸਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਨਿਰਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(iii) ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ (Advisory Jurisdiction)

ਬਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੁਝੂਨੀ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਾਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਬੈਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(iv) ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ (Court of Record)

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਇਕ ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਪੁਸ਼ਟ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(v) ਨਿਆਂਇਕ ਪੁੱਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Judicial Review)

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਪਾਸ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁੱਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਇਕ ਪੁੱਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੁਝੂਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਸ਼ਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ

ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਕਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਜਿਹੇ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਨੂੰਨ ਨੂੰ ਅਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਜਾਂ ਰੱਦ ਪੱਤਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁੱਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦਾ ਤੌਜਾ ਸਦਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵਤੁੱਚ ਅਦਾਲਤ ਆਪਣੀ ਨਿਆਂਇਕ ਪੁੱਨਰ ਨਿਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸੰਘ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਅਲਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਸਵਾਮੀ ਆਈਗਰ ਅਨੁਸਾਰ :- ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜ ਦੀ ਉਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੴ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਉ :

1. (ੳ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
 (ਅ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁਲ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ?
 (ਇ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
 (ਸ) ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
 (ਹ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ?
 (ਕ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਐਂਗ੍ਲੇ ਇੰਡੀਅਨ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
2. ਰਾਜ ਸਭਾ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿਉ :
 (ੳ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁਲ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ?
 (ਅ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
 (ਇ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਨਗੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
 (ਸ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਿੰਨੀ ਉਮਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ?
 (ਹ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕਿੰਨਾ ਹੈ ?
 (ਕ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕੌਣ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ?
3. ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ :
 (ੳ) ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ
 (ਅ) ਅਧਿਆਦੇਸ਼
 (ਇ) ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਮੁਹਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ
 (ਸ) ਚਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਮੁੱਖੀ
 (ਹ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦੀ ਬਣਤਰ

- (ਕ) ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕੌਣ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ?
4. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
  - ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ?
  - ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ (ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ) ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
  - ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
5. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ :
- ਨਿਆਇਕ ਪੁਨਰ ਨਿਗੇਖਣ
  - ਮੁੱਢਲਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
  - ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ
  - ਅਭਿਲੇਖ ਅਦਾਲਤ
  - ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
  - ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ
- (ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :
- ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਿੱਲ ਕਨੂੰਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ?
  - ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ।
  - ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ।
  - ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਦੱਸੋ ।
  - ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ?
  - ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਓ ।
  - ਬਾਰਤ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿਓ ।
  - ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿਓ ।
  - ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ।

*****

ਪਾਠ 12

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ

(STATE GOVERNMENT)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ— ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਤੇ। ਸੰਘੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ, ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਚੀ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ 29 ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ 29 ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 7 ਸੰਘੀ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ 70 ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੱਤ ਮੈਂਬਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਪਾਰਿਸ਼ਦ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਘੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੰਘੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਾ ਚੀਫ਼-ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਰਾਜ	ਸੰਘੀ ਖੇਤਰ
1. ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	15. ਹਰਿਆਣਾ
2. ਬਿਹਾਰ	16. ਜੰਮੁਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ
3. ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ	17. ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
4. ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	18. ਮਣੀਪੁਰ
5. ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	19. ਮੇਘਾਲਿਆ
6. ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼	20. ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ
7. ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ	21. ਗੋਆ
8. ਕਰਨਾਟਕ	22. ਅਰੁੰਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼
9. ਗੁਜਰਾਤ	23. ਸਿੰਧੀਮ
10. ਰਾਜਸਥਾਨ	24. ਮਿਜ਼ੌਮ
11. ਉੜੀਸ਼ਾ	25. ਨਾਗਾਲੈਂਡ
12. ਕੇਰਲ	26. ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ
13. ਆਸਾਮ	27. ਉਤਰਾਖੰਡ
14. ਪੰਜਾਬ	28. ਝਾਰਖੰਡ
	29. ਤੇਲੰਗਾਨਾ

ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ

(State-Legislature)

ਬਾਰਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ, ਸੰਮੁਖ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਉੱਤਰ ਪੰਜਾਬ, ਕਰਨਾਟਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਝਾਰਖੰਡ ਸਮੇਤ ਛੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ

ਮੌਲਿਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 60 ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ 500 ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ 117 ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
2. ਘੱਟੋ ਘੱਟ 25 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੋਵੇ।
3. ਉਹ ਪਾਗਲ ਜਾਂ ਦੀਵਾਲੀਆ ਨਾ ਹੋਵੇ।
4. ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ 5 ਸਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੇਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਮਿਆਦ ਇਕ ਸਾਲ ਵਧਾ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੁਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ 1/10 ਭਾਗ ਇਸਦਾ ਕੇਰਮ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ : - ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਘੱਟੋ ਤੋਂ ਘੱਟੋ ਸੰਖਿਆ 40 ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਨਗਰ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਜ਼ਿਲਾ ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਥਾਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਭਾਗ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ, 1/12 ਭਾਗ ਰਾਜ ਦੇ ਸਨਾਤਕਾਂ (graduates) ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਿਆਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। 1/12 ਹਿੱਸਾ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੇ 1/6 ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਮਰ 30 ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਥਾਈ ਸਦਨ ਹੈ ਇਸ ਦੇ 1/3

ਮੈਂਬਰ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਛੇ ਸਾਲ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਸਭਾਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ ਸਭਾਪਤੀ ਚੁਣਦੀ ਹੈ। ਸਭਾਪਤੀ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਪ ਸਭਾਪਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। **ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Powers of State Legislature)** ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

- ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Legislative Powers) :** ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨੀ, ਵਿੱਤੀ, ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ, ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧਾਂ, ਚੋਣਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਇਹ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇਸ ਦਾ ਕਨੂੰਨ ਜੇਕਰ ਸੰਸਦੀ ਕਨੂੰਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਕਨੂੰਨ ਉਸ ਹੱਦ ਤਕ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਸੰਸਦੀ ਕਨੂੰਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Financial Powers) :** ਰਾਜ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਪੁਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਬਜਟ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਜਟ ਰਾਹੀਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜਾਨੇ ਵਿੱਚ ਧਨ ਕਢਾਉਣੁੰਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਧਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਰ ਲਗਾਉਣ, ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਜਟ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵੱਲੋਂ 14 ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ (Control over Executive) :** ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਜਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ, ਸਥਗਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉ ਮਤੇ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਪੁਸਤਾਵ ਦੁਆਰਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰਖਦੀ ਹੈ।
- ਮਿਲੇਜੂਲੇ ਕੰਮ (Miscellaneous) :** ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸੋਧਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਅਧੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਦਨ ਦੀ ਮਹਿਆਦਾ ਭੇਗ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦਰਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਦਨ ਦਾ ਨਿਰਾਚਰ ਕਰਨ ਤੇ ਅਨੁਸਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ :** ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਬਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਿੱਤੀ ਬਿਲ ਕੇਵਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ, ਵਿੱਤੀ ਬਿਲ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਸਹਿਤ 14 ਦਿਨਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕੌਲ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿੱਤ ਬਿਲ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਮੰਜ਼ੂਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿੱਤ ਬਿਲ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਪਾਰਨ ਬਿੱਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿੱਲ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (1) ਜੇਕਰ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜਾਂ (2) ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਨਾ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਉਸ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਲਈ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਬਿੱਲ ਕਨੂੰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖੇਵਾਰ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਉਦੋਂ ਤਕ ਆਪਣੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੱਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ (State-Executive)

ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਤਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਵਾਂਗ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ, ਨਾ-ਮਾਤਰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਤ ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਰਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਪਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਰਾਜਪਾਲ (Governor)

ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁਖੀ ਰਾਜਪਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਹਦੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤਕ ਅੱਹਦੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਇੱਕ ਲੱਖ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਮੁਫਤ ਰਾਜ ਭਵਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪੜਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ : ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ, 35 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਲਾਹੌਰੰਦ ਅੱਹਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Powers of the Governor)

ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੁੱਖੀਆ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ:

1. ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Executive Powers) : ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਸਾਧਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣੀ ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਤ ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੱਤ ਦਲ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਬਹੁਮੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ (Discretionary) ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਐਡਵੈਕੋਟ ਜਨਰਲ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਆਯੋਗ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਬੋਰਡਾਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

2. ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Legislative Powers) : ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਸੁਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਦਘਾਟਨੀ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ, ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਮਾਮਲੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ 1/6 ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਹੋਕੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਪਸ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਬਿੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਵੀ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬਿਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਾਸ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਪਾਲ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ (Ordinance) ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਹੂੰਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅਧਿਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਛੇ ਹਫਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸੱਗਰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਦੇਸ਼ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

3. ਵਿੱਤੀ ਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Financial and Judicial Powers) : ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਅਗੇਤਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਕੇ ਸਾਲ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਬਜਟ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਧਨ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅਚਨੇਤ ਫੌਡ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫੌਡ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨ ਖਰਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੈਸਨ ਜੋੜ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਬਦਲੀ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਕੂਨ੍ਹਨ ਤੇਤਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਜਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਮੁਆਫ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੌਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ (ਇਛੱਕ) ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Discretionary Powers): ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

- (ਉ) ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਲ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- (ਅ) ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
- (ਇ) ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਕੰਨ, ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਬਾਹੀਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ।
- (ਸ) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਸਮੇਂ।

ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਆਪਣੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨਾਲ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਭੇਦ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਪਾਲ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ੰਖਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪਾਸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ : ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰੇ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਸੁਚਨਾ ਮਿਲੇ ਕਿ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਚਲ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਘਸਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਘਸਣਾ ਉਪਰੰਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨੂੰ ਤੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਥਗਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਮਾਧਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਘਸਣਾ ਸੰਸਦ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਆਪਤੀਕਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਦ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਕਟਕਾਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵਧਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੇਧ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ (Chief Minister)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲਈ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਤ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਚੇਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਰਾਜਪਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੱਤ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਬਾਬੀ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਤ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਐਹਦੇ ਤੇ ਰਹਿਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮੱਤਾ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦਾ ਧੁਰਾ : ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਰਤਾ ਧੁਰਤਾ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਰਵ-ਸੇਸ਼ਨ ਨੇਤਾ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਮੰਤਰੀ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਰਾਜਪਾਲ, ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੱਝੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਅਧੀਨ ਉੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਪਾਲ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਬੋਰਡਾਂ ਤੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਪਾਲ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਇਕ ਧੁਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ

(Council of Ministers)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਸਹਿਤ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਹੋਏਗੀ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਵੇਕਸੀਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਬਾਬੀ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਤੇ ਹੀ ਰਾਜਪਾਲ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸਥ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਹਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਿਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਉਪ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਸਕੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਦੇ ਕਨੂੰਨ ਘੜਨ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਤੋਂ ਬਜਟ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਰਾਜਪਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਇਕ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੰਤਰੀ-ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ

(Relationship between Council of Ministers and State Legislature)

ਸੰਸਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਨਾਲੀ ਅਧੀਨ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਗੁੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਪੱਦ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਕੋਲੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗੁੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ

(High Court)

ਬਾਰਤ ਦੇ ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਰਾਜ ਲਈ ਇਕ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਸਦ, ਕਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਦੇ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਖੇਤਰਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਹੈ। ਗੁਰਾਟੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਛੇ ਰਾਜਾਂ-ਆਸਾਮ, ਮਨੀਪੁਰ, ਨਾਗਾਲੈੰਡ, ਮੇਘਾਲੀਆ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਤੇ ਮਿਜ਼ੋਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਖੇਤਰ ਅਰੁਣਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 26 ਹੈ, ਜਦਕਿ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਜੱਜ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਬੀ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਬਣਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

- (i) ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ।
- (ii) ਦਸ ਸਾਲ ਤਕ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਾਲ ਤਕ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 62 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਦੀ ਤਨਖਾਹ 90,000 ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਬਾਬੀ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ 80,000 ਰੁਪਏ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤਨਖਾਹ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਘਟਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਚਿਤ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੋਂ ਲਈ ਵਾਪੂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਚ-ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Powers of the High Court)

ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਖੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ : ਮੌਲਿਕ, ਅਪੀਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

1. **ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Original Jurisdiction) :** ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਿਥੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਉਲੰਘਣਾ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲੇ ਜਿਥੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਸਮਝੇ ਕਿ ਸੰਸਦੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿੱਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਨੁਛੇਦ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਨੂੰਨ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. **ਅਪੀਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Appellate Jurisdiction) :** ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ; ਦੀਵਾਨੀ, ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਤੇ

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ। ਦੀਵਾਨੀ ਅਪੀਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਕਮ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ। ਫੌਜਲਾਗੀ ਅਪੀਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਕੰਦ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਵੀ ਸਿਧੀਆਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Administrative Powers) : ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰਿਕਾਰਡ, ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਿਕਾਰਡ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੱਸ, ਆਪ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

4. ਰਿਕਾਰਡ ਕੋਰਟ (Court of Record): ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕੋਰਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਦਿੱਤਾਂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ (Subordinate Courts)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਸ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਦਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਜਪਾਲ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨਿਆਂਇਕ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਘਟੇ ਘਟ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਚਜ਼ਰਬਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨਿਆਂਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਟ੍ਰੈਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਨਿਆਂਇਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਜੱਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧੀਨ ਜੱਸਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਸਾਂ ਦੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ, ਤਰੱਕੀਆਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਫੈਸਲੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਇਹੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ (Lok Adalat)

ਗਰੀਬ, ਸੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਲਤਾਤੇ ਗਏ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਯੋਗ ਮੁੱਖ ਨਿਆਂਧੀਜ਼

ਪੀ.ਐਨ. ਭਗਵਤੀ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਜ਼ਰਾਤ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਕਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਗੁਜ਼ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਪੁਨਾਲੀ ਪ੍ਰਚਾਲਿਤ ਹੋਈ। 6 ਅਕਤੂਬਰ 1985 ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ 150 ਹਾਦਸੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਆਵਜਾ ਦੇ ਕੇ ਨਜ਼ਿੰਠਿਆ।

ਅਗਸਤ 1987 ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨਿਆਂ ਪੁਨਾਲੀ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੇਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਗਸਤ 1987 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਨੇ 'ਕਨੂੰਨੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕਨੂੰਨ' ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਤਿੰਨ ਸੂਤਰੀ ਕਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨੂੰਨੀ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾ
2. ਰਾਜ ਕਨੂੰਨੀ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾ
3. ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਨੂੰਨੀ ਸੇਵਾ ਸੰਸਥਾ

ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 1987 ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਕਨੂੰਨ ਨੇ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਨਿਯਮ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਜਾਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਨਿਯਮ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ

(Centre-State Relations)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਇਕ ਯੂਨੀਅਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਘ ਸ਼ਾਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੰਘ ਰਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ-ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸੰਘ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਕਨੌਰ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਦੋਹਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ, ਕੇਂਦਰ ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸੂਤਰੀ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 11 ਅਤੇ 12 ਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1. ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਬੰਧ (Legislative Relations): ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਤਵੀ ਅਨੁਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸੰਘ ਸੂਚੀ, ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ। ਸੰਘ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਕੋਮੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇ 97 ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ

ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧ, ਯੁੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਰੇਲਵੇ, ਐਟਮੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਡਾਕਤਾਰ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ 61 ਵਿਸ਼ੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ, ਸੜਕਾਂ ਦੇ ਪੁਲ, ਜੇਲ੍ਹਾਂ, ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ, ਅੰਤਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪੀਅਂ ਜਾਂ ਸਮੱਝਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੇ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ; ਸੰਸਦ (ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ) ਵੀ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੌਜੀ ਸੂਚੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿੱਚ 52 ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ, ਨਾਪ ਤੌਲ, ਵਸੀਅਤ, ਤਲਾਕ, ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੈਸ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਲਿਆਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇਂਵੇਂ ਹੀ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਨੂੰਨ ਤੇ ਟਕਰਾਅ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਨੂੰਨ ਅੰਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਬਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਪੀਅਾ ਗਈਆਂ ਹਨ।

2. ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਬੰਧ (Administrative Relations) : ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਰਾਜਪਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਹ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਲਕਾਰ, ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਦੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਵਿੱਤੀ ਸੰਬੰਧ (Financial Relations) : ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸੰਭਾਲਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਘ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਕਰ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸ ਕਾਫੀ ਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਹ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਅਨੁਦਾਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਦੇਣ ਤੇ ਕਰਜੇ ਲੈਣ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੱਸਣਾ ਕਰਨ, ਵਿੱਤੀ ਅਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਸਥਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਕੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕਲੁ ਕੁਝ ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ

ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਪੁਨਰਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਰ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਅਭਿਆਸ

- (ਉ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਇੱਕ ਲਾਈਨ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਦਿਉ:-
1. ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
  2. ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਉ :
    - (ਉ) ਮੌਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ ?
    - (ਅ) ਇਸ ਦੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿੰਨੇ ਮੌਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ?
    - (ਇ) ਸਧਾਰਨ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਣ ਲਈ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?
    - (ਸ) ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੌਬਰ ਬਣਨ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ?
    - (ਹ) ਸਪੀਕਰ ਕਿਵੇਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? 3. ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿਉ :
    - (ਉ) ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੌਬਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ?
    - (ਅ) ਇਸ ਦਾ ਮੌਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਕੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ ?
    - (ਇ) ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਕਿਵੇਂ ਸੰਗਠਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
    - (ਸ) ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਦੱਸੋ।
    - (ਹ) ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦ ਅੱਜ ਕਲੁ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ ? 4. ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  5. ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ?
  6. ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ?
  7. ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
  8. ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
  9. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਦਿਉ :
    - (ਉ) ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
    - (ਅ) ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ ?
    - (ਇ) ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ?
    - (ਸ) ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
    - (ਹ) ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
    - (ਕ) ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਹੈ ?

- (ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਉ : -
1. ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ।
  2. ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
  3. ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
  4. ਰਾਜਪਾਲ ਦੀਆਂ ਇੱਛਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
  5. ਮੰਤਰੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਚਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
  6. ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?
  7. ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰੋ।
  8. ਲੋਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ/ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
  9. ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕਰੋ।

*****

ਪਾਠ 13

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਰੂਪ

(INDIAN DEMOCRACY AT WORK)

ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਧੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਾਸ਼ਾਲੀ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ, ਗਣਰਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਗਰੀਬ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਡਿਮੋਸ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਤੀਆ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਡਿਮੋਸ ਦਾ ਅਰਥ ਲੋਕ ਅੰਦੇ ਕ੍ਰੋਤੀਆ ਦਾ ਭਾਵ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਿੰਕਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਉੱਤਰਦਾਈ ਸਰਕਾਰ, ਨੀਯਤਕਾਲੀ ਚੋਣਾ, ਬਹੁਮੰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ- ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਆਪ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਸ਼ਰਤਾਂ

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੋਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਿਖਿਤੀਆਂ : ਉਚਕ ਕੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚੀ ਸੌਚ ਤੇ ਸੁਚਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਸੁਲਭੇ ਹੋਏ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਹੋਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਚੰਗੇ ਆਚਰਨ ਵਾਲਾ, ਚੇਤੰਨ ਤੇ ਬੁਧੀਵਾਲਾ, ਪਤਿਆ-ਲਿਖਿਆ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ, ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਤੇ ਯੋਗ ਨੇਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ,

ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਪੈਸ ਅਤੇ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ, ਚੰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਿਤ ਦਲ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ। ਜੇ ਐਸ. ਮਿਲ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਦਾ ਧਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ

ਲੰਮੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜਾ ਸਾਹੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਬਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੇਕਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਫਿਰਕਾਪੁਸੱਤੀ, ਜਾਤਵਾਦ, ਪ੍ਰਾਤਵਾਦ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਦ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਤੇ ਤੱਥ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਂਹੋ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾ-ਪੱਖੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ 67 ਸਾਲ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਪਕਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ, ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਰਣਾ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਨਿਰਸੇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਉਣਤਾਈਆਂ ਬਹੁਤ ਖਤਰਨਾਕ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਜਨਾਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੰਸਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਲਭਖਤਾਉਂਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰੂਪ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ :

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਾਸ਼ਾਲੀ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ, ਗਣਰਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ (Indian Polity) ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਸਲੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁੱਤਬੇ ਅਤੇ ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਦਾ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰੂਪ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਉ) ਸਮਾਨਤਾ : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਸਲ, ਰੰਗ, ਧਰਮ, ਜਨਮ, ਜਾਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਂਗ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿੱਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਭੌਤਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

(ਅ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ, ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਤਮਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੇ ਹੋਣ, ਸੰਘ ਬਨਾਉਣ, ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜਾਦੀ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕਿੱਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਅਜਾਦੀ ਪਾਪਤ ਹੈ।

(ਇ) ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ : ਲੋਕਤੰਤਰ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਿਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕ ਭਾਵੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ, ਨਸਲਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪੁਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

2. ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਾਲਗ ਵੱਟ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪੱਤੱਖ ਚੋਣਾ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਭਾਰਤੀ ਬਾਲਗ ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਸੰਯੁਕਤ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਵੱਟਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਡੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ : ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕ ਜੋ 18 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ 25 ਸਾਲ ਜਾਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਤਕ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਰੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
5. ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।
6. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ : ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ, ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੱਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਰਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਤੇ ਨਸ਼ਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦਾ ਰੁੱਤਬਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਸਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।
7. ਨਿਸ਼ਚਿਤਕਾਲੀਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣਾਂ : ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਚੋਣ ਕਰਾਉਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤਕ 16 ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜਿਸੇਵਾਰ ਹੋ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
8. ਗਣਰਾਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ : ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਰਵਉਂਚੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਪਾਸ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਸੇਵਾਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਪੱਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਣਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਤੱਜਰਬਾ 1952 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

(Indian Election and Election Process)

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਖਾਦੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਕ ਗਾਸਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਕਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਭਾਰਤੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਹਰੇਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀਆਂ ਹਨ : ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੱਤਦਾਤਾ ਆਪ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਲਿਗ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੈਟ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ, ਇਂਡੀਆ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ, ਅਮਰੀਕਾ, ਜ਼ਰਮਨੀ, ਫਰਾਸ਼, ਜ਼ਾਪਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਦਾਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੁਣਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ

ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਤਦਾਤਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੌਬਰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੌਬਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੌਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੌਬਰ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੌਬਰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀ ਅਪ੍ਰਤੰਖ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

(Election Process in India)

ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾ ਕਰਵਾਈਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਸਾਰੀ ਚੋਣ ਪੁਨਾਲੀ ਨੂੰ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹਠ ਲਿਖ ਪਤਾਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ : ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੌਬਰਾਂ ਦੇ ਚੋਣ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਪਗ ਬਗਾਬਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਗਾਬਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੱਤਦਾਤਾ ਸੂਚੀ : ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮੱਤਦਾਤਾ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਮੱਤਦਾਤਾ ਵੇਟ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੋਣ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਟਰ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਚੋਣ ਮਿਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ : ਚੋਣ ਆਯੋਗ, ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ— ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਫਾਰਮ ਭਰਨ ਦੀ ਮਿਤੀ, ਨਾਮ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਦਿਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵੇਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਫਾਰਮ ਭਰਨਾ : ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਇਕ ਮਿਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਫਾਰਮ ਉਸ ਮਿਤੀ ਤਕ ਭਰ ਦੇਣ। ਇਹ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਫਾਰਮ ਛਫਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਫਾਰਮ ਤੇ ਦੋ ਮੱਤਦਾਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੱਤਦਾਤਾ ਨਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੱਤਦਾਤਾ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਫਾਰਮ ਰਿਟਰਨਿੰਗ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨਾਮ ਵਾਪਸੀ : ਸਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਦੇ ਫਾਰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪਤਤਾਲ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਿਤੀ ਤਕ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਮੀਦਵਾਰ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਜਮਾਨਤ ਰਾਸ਼ੀ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਾਨ : ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਾਨ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਵਾਲੇ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹੱਥ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦਾਤੀ ਤੇ ਬਲੀ, ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਾਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦਾਤੀ ਹਥੋੜਾ ਤੇ ਸਿਤਾਰਾ, ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕਮਲ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ

ਹਲਪਰ, ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੂੰ ਚੱਕਾ ਅਤੇ ਸ਼ੋਮਟੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਤੱਕੜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਯੇਗ ਵੱਲੋਂ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ : ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਹੈ। ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਕਨੂੰਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਚੋਣ ਆਯੇਗ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਗਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਜਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੋਣ ਲੜਨ ਤੇ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੱਤਦਾਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਮੱਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ। ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਭਿਨ-ਭਿਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇਸਤਿਹਾਰ ਲਗਾਉਣੇ ਗਲੀ, ਮੁਹੱਲਾ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਰਨੀਆਂ, ਬਾਸ਼ਨ ਦੇਣ, ਜਲਸੇ ਕਰਨੇ ਤੇ ਜਲੂਸ ਕਢਣੇ ਅਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਮੱਚਥਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ਖਲ ਹੈ।

ਅਜਕਲ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚੋਣ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਚੋਣ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚੋਣ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਦਲ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਮੱਖ ਵਿਚਾਰ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਇਦੇ ਜਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਚੋਣ ਮਨੋਰਥ ਪੱਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਚੋਣ ਮੁਹਿਮ ਅਸਲੀ ਮਤਦਾਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ 48 ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੱਲਿੰਗ ਸਟੋਨਸ਼ਨ ਤੇ ਵੋਟਾਂ : ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਤਦਾਤਿਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਮਤਦਾਨ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਤਦਾਨ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਤਦਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪਵੇ। ਹੋਰ ਮਤਦਾਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਮਤਦਾਤਾਂ ਰੱਖ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੱਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਨਤੀਜੇ : ਵੋਟਾਂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਤਦਾਨ ਸਟੋਨਸ਼ਨ ਅੰਦਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸਾਰੇ ਮੱਤਦਾਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਟਰਨਿੰਗ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੱਤ ਪੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਲ ਕਰਕੇ ਰਿਟਰਨਿੰਗ ਅਫਸਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਵੱਲੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਿਟਰਨਿੰਗ ਅਫਸਰ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਤੈਨਾਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਗਿਣਨ ਉਪਰੰਤ, ਜਿਸ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਟਰਨਿੰਗ ਅਫਸਰ ਜੇਤੂ ਘੱਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚੋਣ ਖਰਚੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ : ਹੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਚੋਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ 45 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਧਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਨੂੰ ਭੇਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਨਾਦ ਵਿਅੱਕਤੀ ਹੀ ਧਨ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੋਣਾ ਨਾ ਜਿੱਤ ਜਾਣ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿਅੱਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ।

ਚੋਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲ : ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ ਕਿ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਲਈ ਗਈ ਹੈ

ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਣ ਵਿਕੁਣ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪੀਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਲਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਜੇਤੂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਚੋਣ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਸ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਨੇ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਚੇਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੱਦਵੀ ਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਉਪ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਜਾਦ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਿ: ਟੀ. ਐਨ. ਸੈਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸ: ਐਮ. ਐਸ. ਗਿੱਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭਾਰਤੀ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਧਾਰਾ ਜਮਾਈ ਹੈ।

ਲੋਕ ਮੱਤ (Public Opinion)

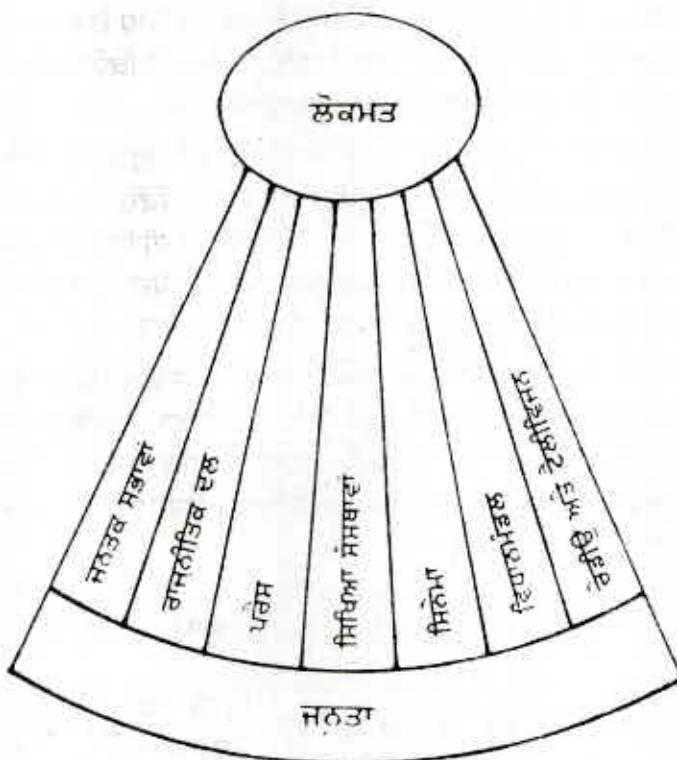
ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪਨਾਲੀ ਲੋਕ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੱਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਲੋਕ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੂਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਅਣਸੂਣੀ ਕਰਨਾ ਖੱਤਰੇ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ।

ਲੋਕਮੱਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਕਮੱਤ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਰਾਏ ਸੁਆਰਬੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਪੁਦਗਰਜੀ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਵਾਲੇ ਮਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਲੋਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਵਜਨਕ ਭਲਾਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਮੱਤ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬਹੁ-ਮੱਤ ਕਾਫੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਜੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਮੱਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਠੀਕ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਮਤ ਹੀ ਲੋਕ ਮੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਮੱਤ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸੁਚੇਤ, ਇਛੂਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਮੱਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਕਈ ਤੱਥ ਅਤੇ ਤੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ

ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਲੋਕਮੱਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਜਨਤਕ ਸਭਾਵਾਂ :— ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਜਨਤਕ ਸਭਾਵਾਂ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਜਨਤਕ ਸਭਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਘੇ ਨੇਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦਲ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਕ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਮ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਤਕ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਨਜਾਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਮਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਸਭਾਵਾਂ ਲੋਕਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ :— ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਦਲ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਜਨਮੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ

ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਚੋਣਾਂ :— ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਾਫੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਲੂਸਾਂ, ਜਲਸਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਲੋਕ ਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ :— ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਦਰਪਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਝੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਜਨਤੱਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮੰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ :— ਵਿੱਦਿਆਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਹਿਤ :— ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੋਟੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਵਾਂ (Booklets), ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵੀ ਲੋਕ ਮੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਹਿਤ ਲੋਕਮਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਨੇਮਾ :— ਸਿਨੇਮਾ ਅਜਕਲੁ ਜਨਮੱਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਬਣ ਰਿਆ ਹੈ। ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਫਿਲਮਾਂ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਜਾਗਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ, ਗਰੀਬੀ, ਬੇਕਾਰੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਨਸ਼ਾ, ਦਹੇਜ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਮੱਤ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਂ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ :— ਲੋਕ ਮੱਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਂ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਪੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਾਦ, ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਢਾਲ ਅਤੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਦੈਨਿਕ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ, ਸਪਤਾਹਿਕ ਤੇ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ, ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਤੱਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੈਨਿਕ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਸਰਵ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਚਾਰ ਛੱਪਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿੱਤ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਛੱਪਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਖਬਰਾਂ, ਸੰਪਾਦਕੀ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਆਦਿ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਿਜਲਈ ਸਾਧਨ :- ਬਿਜਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਲੋਕ-ਮੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਨਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬਿਜਲਈ ਸਾਧਨ, ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਚੰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਸਿਨਮਾ, ਸੁਚੰਤ ਅਤੇ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਆਦਿ ਸਵੱਛ ਲੋਕਮਤ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਮਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Significance of Public Opinion in Democracy) ਲੋਕ-ਮੱਤ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਫੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਮਤ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਯੁਗ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਮਤ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਮਤ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ 'ਤੇ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਮਤ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕਮਤ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜਾਗਰਤ ਜਨਮਤ ਦੀ ਬੁਝਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਨ ਜਲਤਾ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਨਮਤ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਮੱਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਇਕ ਲਟਕਦੀ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਮਤ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਕਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਮਤ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ

(Indian Democracy and Main Political Parties)

ਬਹਾਈਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੰਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਜਨਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੌਣਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਗੁਪਤ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਕ ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਲਈ ਸੰਪਰਸ਼ ਲੁੱਕ-ਛੁੱਪ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ

ਇੱਕ ਮੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜਾਰੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ

ਬਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੇਲਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜਾਦੀ ਦੇ ਚਾਹਾਵਾਨੀ ਦਾ ਇਕ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਸੰਗਠਨ ਸੀ। ਇਸ ਦਲ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਵਰਾਜ਼ ਜਾਂ

ਅਜਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਲਈ ਜੱਦੋਂ ਜਹਿਦ ਕੀਤੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਆਪਣੀ ਸੇਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਦਲ : ਬਾਰਤ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸਨ:— ਕਾਂਗਰਸ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ। ਬਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਜਨਮ 1885 ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਿ: ਏ. ਓ. ਹਿਊਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਆਗਾ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ 1906 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1907 ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਬਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਤੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਬਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ 1924 ਵਿੱਚ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਬਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਨੇਤਾ ਅਛੁੱਤ ਪੱਤਰਵਰਨ, ਅਚਾਰਿਆ ਨਿਰਦਰ ਦੇਵ, ਸ੍ਰੀ ਜੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਾਇਣ ਅਤੇ ਡਾ. ਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲੌਹੀਆ ਆਦਿ ਨੇ 1934 ਵਿੱਚ ਬਾਰਤੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲ :— ਬਾਰਤ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਦਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। 1964 ਵਿੱਚ ਬਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਪਾੜ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ। 1952 ਵਿੱਚ ਬਾਰਤੀ ਜਨਸੰਘ ਪਾਰਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ। 1974 ਵਿੱਚ ਚੰਗਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਦਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1977 ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਸ), ਜਨਸੰਘ, ਬਾਰਤੀ ਲੋਕਦਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦਲ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣੀ। 1979-80 ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਾਗੀ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਜਨਸੰਘ ਪੜ੍ਹੇ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੱਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਨਵੀਂ ਬਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। 1988 ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਲੋਕਦਲ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਜਨ ਮੇਰਚਾ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਗਸਤ 1988 ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਰਚੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। 1996 ਵਿੱਚ ਬਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹਮਜੌਲੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਰਚੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਖੇਤਰੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ।

(ੴ) ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ

(National Political Parties)

ਇੰਡੀਆਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ

ਇੰਡੀਆਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਚੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇਗਾਨ 28 ਦਸੰਬਰ 1885 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਿਊਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਰ ਏ. ਓ. ਹਿਊਮ ਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਪਸ਼ਦੀ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਅਜਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ, ਜਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ, ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ ਹੈ। 1968 ਅਤੇ 78 ਵਿੱਚ ਦੇ ਵਾਰੀ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਵੰਡੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਦਾ ਮੱਧ ਅਤੇ ਉੱਚ ਮਪਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ, ਮਜਦੂਰਾਂ, ਪਛਤੀਆਂ ਜਾਤਾਂ, ਪਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਕਲ ਇਸ ਦਾ ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੱਥ ਹੈ।

ਦਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰਥਾਰਾ: ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੇ ਪਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਇਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 42 ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੂਨ 1991 ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿੰਹਾ ਰਾਣੀ ਨੇ ਸੁਮਨਹੇਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮੌਜ਼ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਗੁਟ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਖੇਤਰੀ ਬਾਬੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤਰੀ ਦਾ ਆਪੁਨਿਕੀਕਰਨ ਕਰਨਾ, ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨ ਕਿਸਤਾਂ 'ਤੇ ਘਟ ਵਿਆਜ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣਾ, ਜਿਨਸ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੁਆਉਣੀਆਂ, ਵਸਲਾਂ ਤੇ ਪਸੂਆਂ ਦਾ ਬੀਮਾ ਕਰਾਉਣਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖੇਤਰੀਬਾੜੀ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਤੇ ਕਨੂੰਨੀ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਲਾਈਸੈਂਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰੰਜੀਨਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਘਰੋਲੂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਸਰਵਜਨਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗੇ ਉਦਯੋਗਾਂ 'ਤੇ ਪੁਨਰਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਂਗਰਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨ ਬੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬੇ-ਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣਾ, ਮਜਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਪਛਤੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਮਾਈਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ ਹਨ। ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਵਿਦਿਆ ਪੁਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਕਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਨੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਗੁਣ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਗੁਣ-ਨਿਰਲੇਪ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪੜਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ, ਲੋਕਾਂ ਏਸੀਆ ਖੱਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਗਠਨ (SAARC) ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ। ਜਾਪਾਨ, ਕੈਨੇਡਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਜ਼ਰਮਨੀ ਵਰਗੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗੁੜੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ (B.J.P)

ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਜਨਸੰਘ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜਨਸੰਘ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਭਾ. ਸਿਆਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਕਾਰਜੀ ਸਨ। 21 ਅਕਤੂਬਰ 1951 ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਮੇਲਨ ਉਪਰੰਤ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਸੰਘ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਸੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈ-ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨੇਤਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈ-ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈ-ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਜਨਸੰਘ ਲਈ ਨੇਤਾ ਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

6 ਅਪ੍ਰੈਲ 1980 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੱਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਹੋ ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ 1:2 ਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਝੰਡੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਚੌਣ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਮਲ ਦਾ ਛੁੱਲ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਅਧਾਰ :— ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 2 ਵਿੱਚ ਦਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਅਧਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ “ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸਾਕਾਰਤਮਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਕੇਂਦਰੀ ਕਰਣ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ, ਸਾਕਾਰਤਮਕ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਅਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝੇਤਿਆਂ ਮੋਕਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਭਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਹਿੱਸਕ ਅਪਰਾਧੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਸਥਾਪਿਤ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹੀਵਾਨ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਠਬੰਧਨ :

1998 ਦੀਆਂ ਚੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ 13 ਹਮਾਖਿਆਲੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅੱਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਜੋ ਮਿੱਤਰ ਦਲਾਂ ਦੀ ਘੋੜਾ ਦੌੜੀ ਕਾਰਨ 13 ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਮੁੜ ਤੇਰਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੌਣ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਠਬੰਧਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਨਿਕਟ ਭਰਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦਾ ਦਾਵੇਦਾਰ ਸਮਝਿਆ

ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉਜਵਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਦਲ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵੰਗਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਦਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੱਤਣਾ ਹੈ। ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦਲ ਲਈ ਇਕ ਵੰਡੀ ਵੰਗਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਲ ਲਈ ਦੱਖਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜੜਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ, ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (Indian Communist Party),

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਚੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਪੜਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। 1917 ਵਿੱਚ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ ਮਿਨਡ-ਮੁਖਾਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਜਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਯੁਵਕਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। 1924 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸੰਮੇਲਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਨਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਰਾਏ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅਜਾਈ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇਰਾਨ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ ਸਮਰਾਜ ਤੋਂ ਛੁੜਵਾਉਣ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਬਿਟਿਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਨੂੰਨੀ ਘਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਮਹਾਯੂੱਧ ਵਿੱਚ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਜਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਬਿਟਿਸ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਰੁਧ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਿਟਿਸ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। 1952 ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਆਮ ਚੋਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ। 1952, 57, 62, 67 ਅਤੇ 71 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1957 ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਕੇਰਲ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਗੈਰ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ:— ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਸੋਸ਼ਨਾਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਦਿਵਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀਮਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ, ਭਾਵ ਲਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਅਗਸਤ, 1999 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੱਣਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸਨੇ ਆਪਣਾ ਚੱਣ ਮਨਜ਼ਬ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਜਾਤਪਾਤ੍ਰ, ਸੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਝੀਤੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰੋਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ (Indian Communist Party Marxist)

ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ 1964 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਫੁੱਟ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। 1964 ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਫੁੱਟ ਤੇ ਵੰਡ ਕੁਝ ਤੱਤਕਾਲੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਪਿਛੇਕੜ ਸੀ। ਸੁਤਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਮੱਤਬੇਦ ਉਭਰ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਤਬੇਦਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪੜੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦਿਸ਼ਟੀਕਣ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀ ਕਾਰਨ 1962 ਚੀਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਕ ਮਤੇ ਗਹੀਂ ਚੀਨ ਦੇ ਇਸ ਹਮਲੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਇਸ ਨਖੇਧੀ ਮਤੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਪੈਲ 1964 ਵਿੱਚ ਦਲ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਿਸਥਤੀ ਦੇ 106 ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ 32 ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਹੋਏ ਪਾਰਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ 8 ਸਤੰਬਰ 1964 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੱਣ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨੌਤੇਡੀਆਂ ਤੋਂ ਪੋਗਰਾਮ : — ਭਾਰਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਰੱਤੀ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਪੁਨਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਰੱਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਰੱਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ, ਅਲਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੂਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਣਾਉਣਾ, ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਲ ਨੇ ਚੱਣਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਹੀ ਲਕਤੜਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਲਕਤੜਰ, ਗੈਂਟ ਨਿਰਲਪਤਾ ਅਤੇ ਧੋਰ ਨਿਰਪੱਤਤਾ ਦਾ ਸਮਾਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ, ਨਵਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਕਟੋੜ ਵਿਧੀ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਗਡੇਰ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਖੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਥਾ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਕਰਲ, ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਵਾਗ ਪੱਖੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਂ ਸੁਤੱਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਆਪਰਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਖੇਤੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਦਲਿਤਾਂ, ਪਛਚੀਆਂ ਸੇਣੀਆਂ ਅਨੁਸ਼ਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ, ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ,

ਐਰਤਾ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਵਰਚਨਬਧ ਹੈ।

ਜਨਤਾ ਦਲ (Janta Dal)

ਬਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 1984-89 ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਹੈ। 1984 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ ਗਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋਤ ਬਹੁਮੱਤ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸਾਜਨਕ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਏਕਾਪਿਕਾਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਇਸ ਨਿਰਚੋਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ 50.7% ਵੋਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 25% ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ।

ਅਪੈਲ 1987 ਵਿੱਚ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਬਿਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਹੋਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨ ਮੇਰਚਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਜੋਂ ਚਾਰ ਦਲਾਂ - ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ, ਲੋਕ ਦਲ, ਕਾਂਗਰਸ (ਐਸ) ਅਤੇ ਜਨ ਮੇਰਚਾ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ 11 ਅਕਤੂਬਰ 1988 ਨੂੰ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦਾ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤਾ। ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਨਵੰਬਰ 1989 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੂੰ 141 ਸੀਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਅਤੇ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਰਚੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ।

7 ਅਗਸਤ 1990 ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਮੰਡਲ ਆਯੋਗ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ 27% ਸਥਾਨ ਦੂਜੀਆਂ ਪਛੜੀਆਂ ਸੇਣੀਆਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਰਥਣ ਲਈ ਅੱਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅੰਦੇਲਨ ਹੋਇਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਰਚਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਰਚੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਨਤਾ ਦਲ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪੈ ਗਈ। ਜਦੋਂ 6 ਨਵੰਬਰ 1990 ਨੂੰ ਚੇਤੀ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ (ਐਸ) ਦਾ ਨੇਤੀਆਂ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ (ਅਜੀਤ) ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦਲ (ਮੇਥੇਈ) ਵਿੱਚ ਵੇਡਿਆ ਗਿਆ। 12 ਅਗਸਤ, 1993 ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਲ (ਅਜੀਤ) ਦੇ ਸੱਤ ਸੰਸਦੀ ਮੈਂਬਰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅਤੇ 1994 ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਵੰਡ ਹੋਈ। ਜਨਤਾ ਦਲ ਦੀ ਮੁੜ ਵੰਡ ਅਗਸਤ 1999 ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵਗੋੜਾ ਸ਼ਰਦ ਯਾਦਵ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਜਨਤਾ ਦੱਲ ਤੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਯਾਦਵ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਜਨਤਾ ਦਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਠਥੰਧਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਹੋਂਦ ਗਵਾ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ : — ਜਨਤਾ ਦਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਟੋਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁ ਧਰਮੀ ਦੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫਿਰਕੂ ਸਦਭਾਵਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਰਮਾਣ ਜੜ੍ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਲਈ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣਾ ਜੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਜਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਪਾਸ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਦਲ ਜਨਤਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹਾਂਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਜਟ ਦਾ 50 % ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਟਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਟ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

1996 ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਲੋਕ ਸਨਾ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੂੰ 45 ਸੀਟਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। 11 ਮਈ 1996 ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨੇ 12 ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਮੇਰਚੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। 1 ਜੂਨ 1996 ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨੇਤਾਂ ਹਰਦਨ ਹਲੀ ਦੇਵ ਗੌਡਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਯੁਕਤ ਮੇਰਚੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ। ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ 1999 ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਕੇ ਚੋਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ।

(ਅ) ਖੇਤਰੀ ਦਲ (ਪੰਜਾਬ) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (Regional Political Party- Shiromani Akali Dal)

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1920 ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਗ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੱਖ ਦ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਪਾਲਾਂ ਨੂੰ ਮਹੰਤਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁਡਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਜਥਰਦਸਤ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਜੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੁਕਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ 1920 ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਸੀ, ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੌਰਾਨ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। 1952 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਇਕ ਸੰਯੁਕਤ ਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੈਪਸੂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। 1957 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਚੋਣਾਂ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ 26 ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਇਹ

ਸਮਝਤਾ ਸਥਿਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨ ਸ੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਬ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ।

1 ਨਵੰਬਰ 1966 ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਈ। ਸ੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਪੁਨਰ—ਗਠਨ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਇਲਾਕਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਮਈ 1997 ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। 1999 ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਮੁੜ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਬਾਦਲ) ਅਤੇ ਸਰਵ ਭਾਰਤੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ (ਟੋਹੜਾ) ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਸ੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਮੁੱਲ ਮੰਤਵ

2 ਸਤੰਬਰ 1974 ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਵਿਧਾਨ ਇਸ ਦਲ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੰਤਵ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ :

- (ੳ) ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਤੇ ਮਨਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਉਦਮ ਕਰਨਾ।
- (ਅ) ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੀ ਪੰਥਕ ਆਜਾਦ ਹਸਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਕੌਮੀ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਸਕੇ।
- (ੳ) ਕੰਗਾਲੀ, ਬੁੜ੍ਹੀ ਤੇ ਭੁੱਖ-ਨੰਗਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਆਂਕਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਨਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੱਲਤ ਵਿਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਤੇ ਲੁਟਖਸੁੱਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ।
- (ਸ) ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿੱਤਕਰੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ।
- (ਹ) ਮੰਦੀ ਸਿਹਤ ਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਬੰਧਸ਼ ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਕੌਮੀ ਬੱਚਾਅ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ।

ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮ

ਸ੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਖੇਤਰੀ ਦਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਲ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਰ ਵੀ ਸ੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਮਿਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿੱਚ ਦਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਸਾਂਝ ਰਖਣ

ਵਾਲੇ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਸਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਵਚਨਬਧਪਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ, ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਵੀ ਚਾਹੇਵਾਨ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਮੂਲ ਨੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ 'ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਇਸ ਦੀ ਸੋਚ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਭਾਵੋਂ ਇਹ ਦਲ ਖੇਤਰੀ ਦਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੌਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਤੇ ਮਿਤਰਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਤਾਂਘ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਾਂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰਵੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਾਸਨ ਪੁਨਾਲੀ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ, ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਸਾਂਝ ਲਈ ਚਾਹੇਵਾਨ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਗੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਬਾਨੀ ਹੈ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨ, ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨਸ ਦੀਆਂ ਉੱਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਦਵਾਉਣ, ਬੂਸੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਟੀਚੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਗਿਆਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ, ਬੇਜ਼ਮੀਨ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਗਰੀਬ ਤੇ ਮੱਧ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਇਸ ਦਲ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਪਥਲਿਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਪਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀਕਰਣ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਟੈਕਸ ਦਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ, ਕਾਲ ਧਨ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸਹਿਗੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿੱਚ ਅਤੁਰ-ਘਟਾਉਣ, ਪੂਜ਼ੀਪਤੀਆਂ, ਸਾਹੁਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਾਲੀਤਿਕ ਅਦਾਰੇਦਾਰੀ ਤੇਛਨ, ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ, ਪੱਛਮੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੇਸਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪਿੱਛਲੇ ਕਥ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪੱਖਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਧਹਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਦਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਪੜੀ ਲਿਖੀ, ਸਿਆਲੀ, ਸੁਝ-ਬੂਝ ਤੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖੋਂ ਹੁਨਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਦਾ ਚਾਹੇਵਾਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਥੀ. ਜੀ. ਪੀ. ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਖਰੀ ਸੇਧ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਨੱਵਾਂ ਅਧਿਆਏ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗ਼ਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗ ਲਗਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗ਼ਵਰਨਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਮੇਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮੰਗ ਹੈ। ਸ਼੍ਰਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਬਾਰੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਛੁੱਟ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਦਲ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਅਤੇ ਟੁੱਟਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਾਲ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਰਾਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦਿਲੀ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਥੇ ਇਹ ਗਲ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਫਰਵਰੀ 1998 ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੌਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਨੇ ਸ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਜਿਤ ਲਈਆਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਹਿਯੋਗ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Opposition Party)

ਅਜਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਨ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਦਲ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕੀ ਦੇ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਦਲ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਮੱਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ :— ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਇਹ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛ ਕੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਮੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੇਵਲ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸਗੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਦੱਸਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਖਪ ਵਿੱਚ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਸੁਰੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਵਲੋਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਮੰਨ ਵੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ :— ਸ਼ਾਸਿਤ ਦਲ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ

ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਦਾ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰੇ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਰਾਇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਖਿਆ : ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਵ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੀ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਭਾਵਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮੱਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ : ਦੱਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਪਬਧੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਧਾਰਣ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਵੱਸਥ ਲੋਕਮਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ : ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਬੰਧਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ : ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦੱਬਾਅ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਿਧਾਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ : ਵਿਧਾਨਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਿਸੇ ਕਨੂੰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਉਚਿਤਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਬਿਲਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਦੀ ਸਮਿਤੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਿਲਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ : ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਆਉਣ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਬਦਲਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਲ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮੱਤ ਗੁਆ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ

ਦਾ ਨੇਤਾ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸੰਗਠਤ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ

(ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਦਿਉ :-

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ?
2. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ?
3. ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸੋ ।
4. ਚੋਣ ਵਿਧੀਆਂ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ?
5. ਲੋਕਮਤ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
6. ਲੋਕਮਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ ।
7. ਸਵਸਥ ਲੋਕਮਤ ਲਈ ਕੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ?
8. ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੋਇਆ ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਉੱਤੇ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ :-

- (ੳ) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰੱਖਤਾ
- (ਅ) ਸ੍ਰੇਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
- (ਇ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਲ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ।
- (ਸ) ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
- (ਹ) ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
- (ਕ) ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ
- (ਇ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਉ :-

  1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ ।
  2. ਭਾਰਤੀ ਚੋਣ ਆਯੋਗ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਕਾਰਜ ਦੱਸੋ ।

3. ਲੋਕਮਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੱਸੋ ।
- (ਸ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ :
- ਸੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਮੁਲ ਮੰਤਰਾਂ
  - ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ।
  - ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ।
  - ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ ।
  - ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
  - ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ
  - ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
  - ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ।

*****

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ

(INDIA'S FOREIGN POLICY AND UNITED NATION)

ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਬਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਬਾਨੀ (Founder) ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਬਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਗੁਟ ਨਿਰਲੇਪਤਾ : ਭਾਰਤ ਨੇ ਗੁਟ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਅਜਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੁਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਰੂਸ ਅਤੇ ਐਂਗਲੋ-ਅਮਰੀਕਨ ਗੁਟ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਟਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਗੁਟ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ। ਗੁਟ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਟਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗੁਟ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅੰਦੋਲਨ, ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ : ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚਾਓ-ਏਨ-ਲਾਈ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਬਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਝਤੇ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ 29 ਅਪ੍ਰੈਲ 1954 ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (1) ਪ੍ਰਸਪਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕੂਸ਼ੱਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ।
- (2) ਪ੍ਰਸਪਰ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਨਾ।
- (3) ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਣਾ।
- (4) ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ।
- (5) ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਹਿਯੋਗ।

ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਸਿਧਾਂਤਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਗੁਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। 14 ਦਸੰਬਰ 1959 ਨੂੰ 82 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

3. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ :— ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਗਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ।

4. ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ : ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਆਪ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੰਜ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੌੜ ਕੇ ਅਜਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਸੰਪਰਗਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5. ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ : ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਬੇਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੁਡੇਸ਼ੀਆ ਦੱਖਣੀ ਅਫ਼ਗੀਕਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਰੰਗ ਬੇਦ ਦੇ ਅਧਿਕ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤਕਰੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰੰਗ-ਬੇਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਵਿੱਤਕਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।

6. ਨਿਸ਼ਸਤਗੀਕਰਣ ਦਾ ਸਮਰੱਥਨ :— ਭਾਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਦੇਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਭਾਰੀ ਖਤਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਦੇੜ੍ਹ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਸਤਗੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

7. ਬੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ :— ਭਾਰਤ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਹਵਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਨੇਪਾਲ,

ਭੂਟਾਨ, ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼, ਸ਼੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਅਤੇ ਮਾਲਦੀਵ ਆਦਿ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸਾਂ ਨਾਲ ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ, ਮਿਤੱਰਤਾ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ 7 ਦਸੰਬਰ 1985 ਨੂੰ ਦਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਗਠਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।

8. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣੂ ਨੀਤੀ :— ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣੂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੋ ਅਧਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਮੰਤਰਵਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰਮਾਣੂ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਚਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਪਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਪਰਮਾਣੂ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੀਨ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਬਣਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪਰਮਾਣੂ ਇਸਲਾਮੀ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਪੋਖਰਨ (ਰਾਜਸਥਾਨ) ਵਿਖੇ ਇਕ ਪਰਮਾਣੂ ਧਮਾਕਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1998 ਵਿੱਚ ਪੋਖਰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

9. ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ :— ਭਾਰਤ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਡਲ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ 17 ਮਈ 1945 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਏਸ਼ੀਆਈ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗੀਕੀ ਦੇਸਾਂ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਿਛੇਕੜ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਟਿਸ਼ ਸਮਰਾਜਵਾਦ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਸਲਵਾਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਡਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਫ਼ਗੀਕਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਬਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਗੁੱਟ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਅਤੇ ਪੰਚਸੀਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ, ਬਸਤੀਵਾਦ, ਨਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਵਾਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁੱਟ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ

(Policy of Non- Alignment)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜਾਦੀ ਸਮੇਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਲਗਭਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟਾਂ ਐਂਗਲੇ ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟਾ ਦੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਪੁੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਤ-ਯੁੱਧ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪੰ. ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਭਾਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇ। ਇਸ

ਲਈ ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਗੁਟ-ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਟ ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਦਾ ਅਰਥ : ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ—“ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਨੀਤੀ ਗੁਟ-ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਸੈਨਿਕ ਗੁਟਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗੁਟ ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਅੱਜ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਟਾਂ ਅਤੇ ਸੀਤ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਟ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।”

ਗੁਟ-ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਤਿਆਗ ਜਾਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਆਸ਼ੀਲ ਬੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਿਸ਼ਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਗੁਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਾਲੇ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਗੁਟਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (United Nations)

ਦੂਜਾ ਮਹੀਨੇ ਯੁੱਧ 1939 ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਕੇ 1945 ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਉੱਘੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣ ਲਈ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਜ਼ਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਬਰਤਾਨੀਆ, ਸੌਡੀਅਤ ਰੂਸ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਯਤਨ ਉੱਦੇ ਸਫਲ ਹੋਏ ਜਦੋਂ 26 ਜੂਨ 1945 ਨੂੰ ਸਾਨਫਰਾਸਿਸਕੋ ਵਿਖੇ 51 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਿਆਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦਾ ਚਾਰਟਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ 24 ਅਕਤੂਬਰ 1945 ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਫਰਾਂਸ, ਸਾਬਕਾ (Former) ਸੌਡੀਅਤ ਸੰਘ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 14 ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ 51 ਮੌਲਿਕ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ 193 ਮੈਂਬਰ ਹਨ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਗ

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ :—

- 1. ਮਹੀਨੇ ਸਭਾ (General Assembly) :** ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਲਈ 5 ਮੈਂਬਰ ਭੇਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਸੰਸਦ ਹੈ। ਇਹ ਸਭਾ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਹੀਨੇ ਸਭਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਹੱਲ ਲੱਭੇਂ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ (Security council) : ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 15 ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 5 ਸਥਾਈ ਅਤੇ 10 ਅਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਇਗਲੇਡ, ਰੂਸ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਪੰਜ ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਵੀਟੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਗਈ ਰਖਣ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

3. ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸ਼ਦ (Economic & Social council) : ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਕੁਲ 54 ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਮਹਾ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਹ ਪਰਿਸ਼ਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਟਰੱਸਟੀਸ਼ਿਪ ਪਰੀਸ਼ਦ (Trusteeship Council) : ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰ ਮਹਾ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਅਮਾਨਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਮਾਨਤੀ ਖੇਤਰ ਉਹ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਯੂਂਧ ਮਹਾਰੇਂ ਅਜਾਦ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਅਧੀਨ ਸਨ।

ਪਰਿਸ਼ਦ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸਭਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਾਲ ਲਈ ਚੁਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੈਠਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲੇ ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮੰਤ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

5. ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤ (International Court): ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 15 ਜੱਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਮਹਾ ਸਭਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ 9 ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਜੱਜ ਰਿਟਾਈਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸਭਾਪਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਪ ਸਭਾਪਤੀ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁੱਢਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸਾਰਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜਿਆ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ Hague (Holland) ਵਿੱਚ ਸਥਿੰਤ ਹੈ।

6. ਸਕੱਤਰੇਤ (Secretariat) : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਸਕੱਤਰੇਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਫਤਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਨੂੰ ਮਹਾ ਸਕੱਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾ-ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਉੱਤੇ ਮਹਾ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਮੰਤ ਨੌ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

(India's Role in United Nation)

ਭਾਰਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ 51 ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣੁਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਨਵੰਬਰ 1948 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਿਆ ਆਇਆ ਹੈ: ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ : “ਇਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂ ਤਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੂਰਨ ਯੋਗਤਾ ਸਹਿਤ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।” ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਡੀ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਵਾਪਾ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ, ਬਸਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ : ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕੁੱਤ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ 1950 ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁੱਕਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮੱਤਾ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਅਫਗੀਕਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ਿਆਈ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਦਿੜ੍ਹੜਾ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮਈ 1986 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਦੱਖਣੀ ਅਫਗੀਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਗੀਕਾ ਦੀ ਗੋਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਕੁੱਤ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਨਸਲੀ ਵਿੱਤਕਰੇ ਅਤੇ ਰੰਗ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧ : ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨਸਲੀ ਵਿੱਤਕਰੇ ਅਤੇ ਰੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਵਿਕੁੱਤ ਅਪਨਾਈ ਗਈ ਨੀਤੀ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 1952 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਦੂਜੇ 12 ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਗੀਕਾ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿੱਤਕਰੇ ਦੇ ਵਿਕੁੱਤ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ ਅਤੇ 1962 ਵਿੱਚ ਦੱਖਣੀ ਅਫਗੀਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਸਲੀ ਵਿੱਤਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੱਖਣੀ ਅਫਗੀਕਾ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਜਾਂ ਰੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੰਚ ਦੁਆਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ; ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕੱਤੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। 10 ਦਸੰਬਰ 1948 ਨੂੰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਘੱਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਘੱਸ਼ਣਾ ਵਿੱਚ ਭੁਲ 30 ਅਨੁਛੇਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ। ਭਾਰਤ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਧਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆ ਜਾਣ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਭੂਮਿਕਾ : ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰਖਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਡਿਆਨਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰਖਣਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਨੇ ਉਸ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ : — ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਮੌਬਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਤਨਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

1. ਭਾਰਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਅਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰ 1963, 67, 72, 77, 84 ਅਤੇ 91 ਵਿੱਚ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ।
2. ਭਾਰਤ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਤੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
3. 1954 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਵਿਜੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਪੰਡਿਤ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੀ ਗਈ।
4. 1961 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਡਾ. ਲਕਸ਼ਮਣ ਸੁਆਮੀ ਮੁਦਾਲੀਅਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਖੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਘ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ।
5. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਯਨੈਸਕੈ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਥੋਰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿਧ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।
6. ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਗੋਂਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਆਰ. ਐਸ. ਪਾਠਕ ਜੱਜ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਚਾਰਟਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਾਲੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਕਰੇ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਮਾਲੀ-ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 22 ਦਸੰਬਰ 1994 ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ

ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਪੰਚ-ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਇਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਏਜੰਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੰਬੰਧ

(India's Relations with Other Countries)

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ (United States of America)

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਸਰਵਸ਼ੋਸ਼ਟ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਮਾੜੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਚੰਗੇ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਮਹਾਂਕਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਮਾੜੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜਦੇ ਰਹੇ :

1. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਸੈਨਿਕ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੈਥਰ ਬਣਿਆ ਪਰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

2. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ।

3. ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ-ਪਾਕ ਯੁੱਧ 1971 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੇ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦੱਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮਨਾਇਆ।

4. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਅੱਡੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਿੰਦ ਮਹਾਂਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਡੀਰੋ-ਗਾਰਸ਼ੀਆ ਟਾਪੂ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੇ ਸੈਨਿਕ ਅੱਡੇ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਸੁਰਖਿਆ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਥਤ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਮੂਲ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੂ ਈੰਧਨ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਰਮਾਣੂ ਗੈਰ-ਪਸਰਨ ਸੰਧੀ (Nuclear Non-Proliferation Treaty) 'ਤੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨੋਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਧੀ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਲਟ ਪਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਾਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ।

ਨਿਰਸੇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਤਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਖਿਚੋਤਾਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਆਰਥਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 1991 ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਮੁਦਰਾ ਕੌਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਰਾਹੀਂ ਰਿਣ ਦੇ

ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਧੰਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। 1993 ਵਿੱਚ ਬਿਲ ਕਲਿੰਟਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਨ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਤਮਕ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਦਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਗੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਆਸ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਚੀਨ (India and China)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਵੱਡਾ ਗਵਾਂਢੀ ਦੇਸ ਚੀਨ ਹੈ। ਪਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦੀ ਬਸਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਪੂਰਪੀਅਨ ਦੇਸਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਰ ਬਸਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਰੀ ਸੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤ 1947 ਵਿੱਚ ਅਜਾਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ 1949 ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਅਜਾਦੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ। ਚੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੇ-ਇਨ-ਲਾਈ ਨੇ 1954 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੀ-ਚੀਨੀ ਭਾਈ ਭਾਈ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਚੇ-ਇਨ-ਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੁਆਰਾ ਪੰਚ ਸ਼ਾਲ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਪੰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ : ਹਰੇਕ ਦੇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਸਪਰ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਹਿਯੋਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀਲ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜਦੇ ਗਏ। ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੇ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1962 ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜੇ ਰਹੇ। ਬੱਦਲਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। ਦੋਵੇਂ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਰਹੱਦੀ ਮਤਬੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਹਿਦਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 1992 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੀਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇਰਾਨ ਕੁਝ ਹੇਠ | ਲਿਖੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੌਸਲੇ ਲਏ ਗਏ :

1. ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਆਪਸੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
2. ਦੋਵੇਂ ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਝਾ ਗਰੂਪ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਉੱਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਯੋਗ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ।

3. ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵਪਾਰ ਲਈ ਖੇਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।
4. ਸੰਘਾਈ ਵਿਖੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਤੇ ਮੁੰਬਈ ਵਿਖੇ ਚੀਨ ਦੇ ਵਣਜ ਦੂਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਖੱਲੇ ਜਾਣਗੇ।
5. ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ 'ਤੇ ਵਪਾਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

7 ਸੰਘਰਸ਼, 1993 ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਰ-ਸਿਮਾਹ-ਗਉ ਦੀ ਚੀਨ ਯਾਤਰਾ ਭਾਰਤੀ-ਚੀਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਰਹੇ ਸਰਹੱਦੀ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵੱਲ ਕਾਰਗਰ (effective) ਕਦਮ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਬੜੇ ਦੇਸਤਾਨੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਣ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਰਕਿੰਗ ਗਰੂਪ ਦੀ 10 ਵੀਂ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ 5 ਅਗਸਤ 1997 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੇਸਤਾਵੇਜ਼ ਰਾਹੀਂ 21 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਲ ਸਰਹੱਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਵਲਿਖਤ ਸੰਧੀ (Protocol) 'ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ। ਨਵੰਬਰ, 1996 ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ (ਪ੍ਰਧਾਨ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਿਆਂਗ ਜੇਮਿਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਘੁਨਾਥਨ ਨੇ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉਪ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਟੈਂਗ ਜਿਆਨ ਸੁਮਾਨ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜ ਤਕ ਸਰਹੱਦੀ ਮਤਭੇਦ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅੱਜ ਵੀ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਕੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਚੰਗੇ ਸੁਆਂਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ।

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (India and Pakistan)

14 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁੜੱਤਣ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਵਾਲਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਹਿੱਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮਤ-ਬੇਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਭਾਰਤ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤਕ ਡਟਕੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਵੇਗਾ। ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਖਿਚੇਤਾਣ ਅਤੇ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਵਾਲੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੰਬੰਧ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਲੜੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਮਦਾਨੀ ਅਤੇ ਕਰਜੇ ਦੀ ਵੰਡ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਵੰਡ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਕਾਰਨ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਏ ਦੀ ਵੰਡ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ 1947-48 ਦੌਰਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚੀਨੀ ਸਿਖਿਅਤ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਘੁਸਪੈਠੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ। 1999 ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਅਫਗਾਨ ਗੁਜ਼ਬਦੀਨ ਪਾਕ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਿਖਿਅਤ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਅਤਿਵਾਦੀ ਭੇਜ ਕੇ ਕਾਰਗਿਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ

ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਬਹਾਦਰ ਸੈਨਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਡਟਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਅਤੇ ਖਿਚੇਤਾਣ ਘਟਾਉਣ ਲਈ 1950 ਵਿੱਚ ਨਹਿਰੂ-ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਖਿਆ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ 1965 ਅਤੇ 1971 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਵਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਭਾਰਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਜਰਾਲ ਡਾਕਟ੍ਰਿਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਕ ਦੀਆਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਅਸਫਲ ਸਿਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਸਿਆ ਦਾ ਹਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਹਲ ਵੀ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਖਰੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕ ਹਨ: ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ। ਦੋਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਆਪਸੀ ਦੋਸਤੀ, ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ

- (ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ (1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਦਿਉ:-
  1. ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲਿਖੋ।
  2. ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
  3. ਗੁਟ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ (non-alignment) ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ?
  4. ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧ ਵਿਗੜਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  5. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣੂ ਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ ?
  6. ਸੁਰੋਧਿਆ ਪਰਿਸਥਿ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਅਸਥਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਨ ?
  7. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿਤਨੇ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ?

(ਅ) ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ—

- (i) ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ
  - (ii) ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆਂ ਅਦਾਲਤ (International Court of Justice)
  - (iii) ਨਿਸ਼ਮਤਗੀਕਰਣ (Disarmament)
  - (iv) ਟਰੱਸਟੀਸ਼ਿਪ ਪਰਿਸਥਤ (Trusteeship Council)
  - (v) ਮਹਾਸਭਾ (General Assembly)
  - (vi) ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ
  - (vii) ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਹਿਯੋਗ (Peaceful Co-existence)
- (ੳ) ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਪਗ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :
1. ਪੈਂਚਸ਼ੀਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  2. ਗੁਟ-ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਸੋ।
  3. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਪਰਿਸਥਤ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
  4. ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  5. ਵਿਸ਼ਵਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  6. ਭਾਰਤ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
  7. ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਵਿਗਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
  8. ਭਾਰਤ-ਪਾਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਾਅ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ, ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

*****